

Валишер АБИРОВ,
Тошкент давлат шарқиунослик университети
таянч докторанти
E-mail: abirovvalisher@gmail.com

Профессор, тар.ф.д. Дониёров А.Х. тақризи асосида

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE PROBLEM OF ETHNOGENESIS OF THE UZBEK PEOPLE (YEARS OF INDEPENDENCE)

Abstract

The solution to the problem of ethnogenesis in modern science requires archaeological research. It is well known that ethnic communities reveal their specific characteristics in the little things of everyday life, in individual details of clothing and ornaments, in customs, beliefs, in funeral rituals, etc., which are inherited from generation to generation and are stubbornly held in spite of everything. Archaeological research investigates the smallest elements of the daily life of ancient ethnic groups, material and spiritual culture, traces of rituals and customs, works of art. Therefore, archaeological research is at the forefront of the study of ethnogenesis and ethnic history of ancient tribes and peoples. Large-scale archaeological research carried out during the years of independence has put forward scientific ideas and views aimed at solving the problem of the ethnogenesis of the Uzbek people.

Key words: Uzbek people, archeology, ethnos, ethnogenesis, ethnic history, anthropological type, “Kaunchin culture”, “Andronovo culture”, Kerder.

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПО ПРОБЛЕМЕ ЭТНОГЕНЕЗА УЗБЕКСКОГО НАРОДА (ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ)

Аннотация

Решение проблемы этногенеза в современной науке требует археологических исследований. Хорошо известно, что этнические общности обнаруживают свои специфические особенности в мелочах быта, отдельных деталях одежды и украшений, в обычаях, верованиях, в похоронной обрядности и т.п., которые наследуются из поколения в поколение и упорно удерживаются несмотря ни на что. Археологические исследования исследуют мельчайшие элементы повседневной жизни древних этносов, материальную и духовную культуру, следы обрядов и обычаев, произведения искусства. Поэтому археологические исследования находятся на переднем крае изучения этногенеза и этнической истории древних племен и народов. Масштабные археологические исследования, проведенные за годы независимости, выдвинули научные идеи и взгляды, направленные на решение проблемы этногенеза узбекского народа.

Ключевые слова: Узбекский народ, археология, этнос, этногенез, этническая история, антропологический тип, “Каунчинская культура”, “Андроновская культура”, Кердер.

ЎЗБЕК ХАЛҚИ ЭТНОГЕНЕЗИ МУАММОСИГА ДОИР АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР (МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИ)

Аннотация

Замонавий илм-фанда этногенез муаммоси ечимларини топиш археологик тадқиқотларга эҳтиёж сезмоқда. Маълумки, этник жамоалар ўзларининг ўзига хос хусусиятларини кундалик ҳаётдаги майда-чуйда нарсаларда, кийим-кечак ва безакларнинг алоҳида тафсилотларида, урф-одатларида, эътиқодларида, дафн маросимларида ва бошқаларда очиб берадилар, булар авлоддан-авлодга мерос бўлиб сакланиб қолган. Археологик тадқиқотлар қадимги этник гуруҳлар кундалик ҳаётининг энг кичик элементларини, моддий ва маънавий маданиятни, маросимлар ва урф-одатлар изларини, санъат асарларини ўрганади. Шунинг учун, археологик тадқиқотлар қадимги қабиалар ва халқларнинг этногенези ҳамда этник тарихини ўрганишда етакчи ўринларда туради. Мустақиллик йилларида олиб борилган катта ҳажмдаги археологик тадқиқотларда ўзбек халқининг этногенези муаммосига доир илмий фикрлар илгари сурилди.

Калит сўзлар: ўзбек халқи, археология, этнос, этногенез, этник тарих, антропологик тип, “Қовунчи маданияти”, “Андронova маданияти”, Кердер.

Кириш. Этногенез деганда, этнос қачон, қаерда ва қайси таркибий қисмлардан ташкил топганлиги ёки қайси муҳитдан ҳосил бўлганлиги тушунилади. Бу жараён қачон ва қандай қилиб ҳозирги ҳудудда пайдо бўлган? Ушбу саволга қадимий қолдиқларни жонлантириш, тарихий ва маданий жараёнларнинг ҳақиқий изларини топиш ҳамда у билан тарихий воқеа-ҳодисаларни боғлаш орқали жавоб топиш бугунги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаган. Замонавий ватан тарихшунослигида ўзбек халқи этногенези муаммосини археологик, антропологик ва этнографик тадқиқотлар нуқтаи назаридан таҳлилий ўрганиш, улардаги ёндашув шакли, услуби ва масала

атрофидаги қарашларни тизимга солиб тадқиқ этиш, тарих фани олдида янги билимларни олиб чиқади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мустақиллик йилларида мамлакатимиз ҳудудда қадимги даврлардан бошлаб ривожланган қишлоқлар, шаҳарлар ва цивилизация марказларининг бой ўтмишини археологик жиҳатдан тадқиқ этиш ва тарихий жараёнларни тиклаш бўйича муайян ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Фанлар Академияси қошида Археология институти кадрлар тайёрлаш ва илмий тадқиқот ишларини олиб борилишида муҳим аҳамият касб этди. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи муаммосини XX аср 40-йилларидан археолог мутахассислар ўрганиб келмоқда. Аммо бу

масалага қизиқиш кейинги 20-30 йил ичида тўпланган археологик ва антропологик материалларни ортиши ва айниқса, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг янада кучайди. Бу борода академик А.Асқаров ва унинг мактаби давомчилари самарали ишларни амалга оширмоқда. Археологик тадқиқотлари натижасида олим туркий этнос бу заминда жуда қадимдан мавжуд эканлигини, яъни бронза давридан, ўзбек халқи туб жойли турк-сўғдий этномаданий майдонда шаклланган деган фикрларини илгари сурмоқда. А.Асқаровнинг илмий қарашларини Б.Х.Матбобоев, О.У.Иномов ва бошқа тадқиқотчилар ўз тадқиқотларида мустаҳкамлаб бормоқда. Археолог олим А.Сағдуллаев эса А.Асқаров қарашларини тўлиқ ёқламайди, буни ўз илмий мақолаларида таҳлил қилган ҳолда қўрсатиб берибди. Омар-Шарип Қдирниязов археологик изланишлари натижасида Кердер вилояти этник аломатларга эга эканлигини тадқиқ этди. Албатта, ушбу мақола муаммо дорасида барча археологик тадқиқотларни қамраб олмаган.

Ўзбекистон ҳудуди тош давридан бошлаб ўзлаштирилганлиги, мамлакатимиз жаҳондаги илк шаҳарсозлик ва давлатчилик шаклланган марказлардан бири бўлганлиги, тарихимиз ва маданиятимиз чуқур илдизларга эга эканлиги илмий жиҳатдан асослашни режали такомиллаштириш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 21 сентябрдаги “Археологик тадқиқотларни тубдан такомиллаштириш тўғрисида” 792-сон қарори бугунги кунда археологик тадқиқотларнинг муҳимлигини қўрсатиб турибди.

Тадқиқот методологияси. Ўтган асрда археологлар моддий маданият хусусиятларига асосланган археологик маданиятларнинг чегаралари одамларнинг ижтимоий, маданий ва этник чегараларни қандай қабул қилишларига аниқ мос келмаслигини тан олишди [1]. Замонавий илм-фан тараққиётида археологик материаллар халқларнинг этногенез масаласида муҳим манба деб қаралмоқда. Бу масала бўйича жаҳонда кейинги йилларда кўплаб тадқиқот ишлари ва илмий мақолалар нашр этилди. 2013 йилда Л.С.Клейннинг “Этногенез и археология” деб номланган икки жилдлик асари чоп этилди. Биринчи жилдида муаммога оид назарий ва услубий тадқиқотлар мавжуд бўлиб, “этнос” тушунчасининг назарий таҳлили, “этногенез ва археология: янгича ёндашувлар” ҳақида услубий тадқиқотларга тўхталган. Муаллиф фикрича, археологиянинг назарий муаммолари билан шуғулланиш уч гуруҳга метаархеология, параархеология ва эндоархеологияга бўлинади. “Этнос” параархеологик, “этногенез” ва “миграция” эндоархеологик тушунча деб ҳисоблаб, манбаларни археологик талқин қилиш, тарихий ҳодисаларни археологик жиҳатдан қайта тиклашга мурожаат қилиниши лозимлигини ёзади [7].

Ўзбек этногенези масаласи ўрганишда тарихий ёзма манбалар, тарихий этнография, антропология, тарихий топонимия, нумизматика, лингвистика каби фан йўналишлари билан бир қаторда бевосита археология фан соҳаси тадқиқотлари билан мукамал илмий ютуқларга эришиш мумкин. Мустақиллик йилларида ўзбек халқининг этногенез масалалари билан боғлиқ археологик тадқиқотлар янги босқичга кўтарилди. Ўзбекистон сиёсий жиҳатдан мустақил бўлгандан сўнг, тарих фанини ўрганишда ва уни талқин этишда янгича ёндашувлар зарур эди. Бу эса соҳа олимларининг муаммо доирасидаги тадқиқотларида янги концепцияларни ва унинг асосли эканлигини талаб этди.

Таҳлил ва натижалар. Ҳар бир масалада бўлгани каби археологиянинг ҳам эчимини кутаётган муаммолари талайгина. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи муаммолари билан кенг қамровли археологик тадқиқот ишлари

олиб борган олим Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси академиги, тарих фанлари доктори, профессор Аҳмадали Асқаровдир. Халқларнинг келиб чиқиши масаласида у катъий туриб ҳимоя қилаётган илмий концепция – ҳар бир халқнинг келиб чиқиш тарихи икки қисмдан – этногенез ва этник тарихдан иборат эканлиги масаласидир [2, Б. 19].

Академик Аҳмадали Асқаровнинг этногенез масаласида илгари сураётган ғоялари, бошқа тадқиқотчи олимлар қарашларидан кескин фарқ қилиб, ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихини қўшни тожик, қирғиз, туркманлар тарихи билан бир бутунликда, яхлит ҳолда ўрганиш муҳимлигини таъкидлайди. “Марказий Осиё халқларининг келиб чиқиш илдизи, ўқ томири битта. Агар у халқларни мевали дарахтга ўхшатсак, ўша дарахтнинг танаси, ўқ илдизи сак-массагет, сўғдий, хоразмий, бохтар, чочлик ва фарғоналик эди. Ана шу тананинг бир пайванд шохи тожик бўлса, иккинчи пайванд шохи ўзбек бўлди. Ўша дарахтни учинчи пайванд шохи қирғиз бўлса, тўртинчи пайванд шохи туркман эди. Бешинчи пайванд шохи қозоқ бўлса, яна бир пайванд шохи қорақалпоқ халқи эди. Демак, Ўрта Осиё ҳудудида қадимдан яшаган туркий ва форсий халқларнинг илдизи бирдир” [3].

Ўрта Осиёнинг икки қатта ва қадимий этноси туркийлар ва сўғдийларнинг ўзаро, серкира муносабатлари илдизи жуда қадимий бўлиб, уни камида милодий эрадан аввалги I минг йилликнинг ўрталаридан бошланган ёзма ва археологик манбалар билан аниқланган. Мабодо, айти пайтда академик А.Асқаров томонидан илгари сурилатган “Андропова маданияти” соҳибларини туркий элатлар эканлиги ҳақида илмий ғоя тўлиқ ўз исботини топса, ушбу муносабатлар янада қадимийлашиб, унинг муқаддимаси бронза даври билан белгиланиши мумкин [12].

А.Асқаров илмий ҳулосаларида ўзбек халқининг келиб чиқишининг биринчи босқичи сўнгги бронза даври бўлса, унинг иккинчи босқичи юэжчи, хионит, кидарит, эфталитлар билан боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Милодий эранинг VI асрининг иккинчи ярмидан учинчи босқичи бошланиб, Ўрта Осиё ерларини Турк ҳоконлиги тасарруфига ўтиши туркийлашни жараёни тезлаштирди. Тўртинчи босқич IX аср 40-йилларида қарлуқлар давлати ташкил топиши билан боғлиқдир. Бешинчи босқич XI-XII асрдан, яъни қорахонийлар сулоласи даврида Мовароуннахр территориясида ўзбек халқи этногенезининг узил-кесил шаклланиш жараёни билан тугалланади. Олтинчи босқич XIII-XV асрлар Хоразмшоҳ ва Темурийлар даврига тўғри келади. Еттинчи босқич XVI-XVIII асрларга тўғри келади ва Дашти қипчоқнинг туркий тили халқи кўчиб кела бошлаши билан уларни маҳаллий туркий ва туркийлашган аҳоли билан аралашиб кетиши рўй беради [3].

А.Асқаровнинг тадқиқотларида ўзбек халқи келиб чиқиши бўйича икки хил тилда сўзлашувчи қабила ва элатларнинг аралашishi, қорилишувидан таркиб топган экан деган, фикрни исботлашга уриниш кучли. Олимнинг ўртага ташлаган ушбу илмий қарашларига жиддий эътирозлар кўринишида танқидий ва баҳс-мунозарали мақолалар чоп этилди. А.Сағдуллаевнинг “Проблема инноваций в учебном процессе (на примере изучения этногенеза и этнической истории)”, “Бир баҳс-мунозаранинг қисқача таърифи”, А.Ашировнинг “Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихига доир нашрлар ҳақида баъзи мулоҳазалар”, “Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихига оид монография ҳақида”, А.Асқаровнинг “Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи” асари бўйича билдирилган мулоҳазаларга жавоб” каби мақола ва муҳокамали тезислар шулар жумласидандир. Б.Х.Матбобоев Шимолий Фарғонанинг Ғовасой ва Косонсой ҳавзалари қадимги мазорларини ўрганишга

бағишланган мақоласида Мунчоктепа аҳолисини ўтrockлашган “собик” кўчманчилар деб айтиш мумкинлигини қайд этади [11]. “Қадимги Фарғонанинг илк ўрта асрлар даври маданияти (V-VIII асрлар археологик манбаларининг тарихий таҳлили асосида)” деб номланган тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертациясининг илмий янгиликларида эса “Фарғонанинг илк ўрта асрлар тарихида янги Мунчоктепа археологик комплекси мавжудлиги илмий жиҳатдан асосланди, археологик материалларни кўҳна турк этноси билан боғлаш мумкин деган янги ғояни илгари сурилди” – деб ёзади [10]. Тадқиқотчи олим Мунчоктепа археологик комплекси мавжудлигини илмий жиҳатдан кўҳна турк этноси боғлаш мумкин деганда, “кўҳна турк этноси” иборасининг туб моҳияти очиб бермайди. Сўғдшунос олим М. Исҳоқов ушбу ибора ўрнига “порототурк” атамасини қўллашни маъқул деб топади.

А.А. Асқаровнинг ёндашувлари асосида унинг илмий мактаби давомчиси О.У. Иномов “Ўзбек халқи туркий этник қатламнинг географик тарқалиши жуда кенг бўлиб, улар археологик, антропологик материаллар ҳамда қадимги хитой ёзма манбалари таҳлиliga кўра, сўнгги бронза даврига қадар, асосан Сирдарёдан шимол ва шимоли-шарқда, Евроосиё даштларида истиқомат қилар эдилар” – деб таъкидлайди [5]. “Қовунчи маданияти ва унинг ўзбек халқининг шаклланишидаги роли” номли диссертациясининг учинчи бобида “Ўзбек халқи этногенезида Қовунчи маданиятининг тутган ўрни”ни ўрганган. Мазкур бобда Қовунчи маданияти таркибида туркий этник қатламнинг ортиб бориши, Тошкент воҳаси ўзбек халқи антропологик типининг дастлаб шаклланган минтақаси эканлиги ва унинг тарқалиш географияси, Қовунчи маданияти аҳолисининг тили масалаларига тўхталиб ўтилган. Қовунчи II давридан бошлаб Қовунчи маданияти ва унинг Ўзбекистон ҳудудлари бўйлаб тарқалиши археологик материалларда яхши кузатилади. Бу эса ўз навбатида сўнгги антик ва илк ўрта асрларда туркий этник гуруҳларнинг бутун Ўрта Осиё ҳудудларида кенг ёйилиши ва антик ҳамда илк ўрта асрлар давомида ўзбек халқи этногенезининг жадал кечганлигидан гувоҳлик беради. Шундай қилиб, Тошкент воҳасида антик даврига келганда илк бор ҳозирги замон ўзбекларига хос атропологик тип “Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи” Қовунчи маданияти аҳолиси мисолида узил-кесил шаклланади [5].

Милодий эранинг VII асридан бошлаб кулоллик маданиятида оммавий ўтrock, ярим ўтrock, кўчманчи чорвадор аҳолининг нуфузи ошиб борган. Туркийларнинг металл, заргарлик буюмлари, қурол-аслаҳа ва безакли тақинчоқлари юқори сифатли санъат асари сифатида қадрланиб, тезда Ўрта Осиёнинг ўтrock аҳолиси ҳаёт тарзига кириб борган. Шу аснода турк торевтикаси бўйича металл идишларнинг сопол прототиплари, машҳур сопол кружкалар, қосагуллар ясада бошлаган [4]. Ж.И.Ғофуров Уструшонанинг илк ўрта асрларга оид кулолчилик идишларида кучли сифат ўзгаришлари содир бўлганлигини таъкидлайди. Қиёсий таҳлиллар натижасида, кулолчиликдаги бундай ҳолатнинг вужудга келишига, нафакат шаҳар ҳаётидаги ўзгаришлар, балки яна бир қатор, хусусан, жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг янгиланиши, хусусий (феодал) мулкчиликнинг кучайиши, миграция оқибатида этник гуруҳлар ўзаро таъсирининг фаоллашуви, кўчманчи чорвадор аҳолининг ўтrockлашуви каби омиллар сабаб бўлган [4]. Деҳқончилик воҳаларида

вужудга келган маҳаллий, майда ҳокимликлар аввал IV асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёга Етгисув ва Шарқий Туркистон ўлкаларидан чиқиб келган, туркий қабилаларга мансуб хионийлар, кейинчалик, кидарийлар, эфталийлар ва Турк хоқонлиги тасарруфига ўтди деган мулоҳазалар юритади [4]. Муаллифнинг мазкур тадқиқот ишида илмий ҳулосалар ечими бўйича Уструшонанинг илк ўрта асрларда фаолият кўрсатган қишлоқ маконларининг шаклланиши ва таракқиётига оид динамик жараёнларига ойдинлик киритилди, сабаб ва таракқиёт қонуниятлари ўрганилди. “Халқларнинг буюк кўчиш” даврида Ўрта Осиёга миграция оқимининг кескин кучайиши, чорвадор кўчманчи аҳолининг оммавий равишда ўтrockлашгани ва маҳаллий демографик ўсиш каби омиллар қишлоқ маконлари сон жиҳатдан ўсишига сабаб бўлгани археологик асосида аниқланди деб ёзади [4]. Ф.Э.Тошбоев ўзининг мақоласида “Евроосиё аҳолиси маълум қисмининг ўтrock деҳқончилиқдан кўчманчи чорвачилиққа (ёки аксинча) ёппасига ўтиши тўғрисидаги фикрларга қўшилиб бўлмайди” – деб ёзади [13]. Илк ўрта асрлардаги Хоразмнинг цивилизация кўрсаткичи ҳисобланмиш урбанизация жараёнлари вилоятнинг антик даврдан сўнгги хионий – сосонийлар уруши, эфталий, турклар ҳаракати билан, кейинчалик араб истилоси таъсиридаги салбий жараёнга қарамасдан юз берган [6]. Бу ички ижтимоий-иқтисодий ўсиш, аҳолининг қўшни элатлар, жумладан, кўчманчилар билан маданий алоқалари кучайиши натижасида юз берган [9].

Археолог тадқиқотчи Омар-Шарип Қдирниязов археологик тадқиқотларга кўра, Кердер вилояти шаҳар маданияти шаклланиш жараёнида ўзига хос учта фарқли белги мавжуд. Улар: хўжалик-маданий типининг мавжудлиги, этник аломатларга эга эканлиги, маданий ҳаётда хоразмликлар таъсирида ривожланишидир. Кердар аҳолиси хоразмликлар билан қўшни элат бўлсада, ўзига хос тил ва маданий маданий ютуқларга эга бўлганлигини таъкидлайди. Якуб ал-Хамавийнинг “Кердар халқи алоҳида хоразмча ёки туркча бўлмаган шевада гапиради” деган маълумотини қайд этиб, Кердар этотопоними илк ўрта асрлардан маълум деб ёзади. Якуб ал-Хамавийнинг Кердар халқи тўғрисида келтирилган маълумотларидан фарқли равишда “археологик тадқиқотлар натижасида олинган маълумотлар шуни кўрсатадики, илк ўрта асрлардан шимолий, жанубий Оролбўйи ҳудудида маҳаллий аҳоли маданиятининг ривожланиши кузатилиб, қуйи Сирдарё сарҳадларидан келган янги туркий қабилалари билан алоқалар натижасида маҳаллий урбанистик цивилизациянинг янги тарихий белгилари, туркийзабон этномаданий жараёнлар содир бўлган” – деб ҳулоса беради [9].

Ҳулоса ва тақлифлар. Мустақиллик йилларида олиб борилган археологик тадқиқотлар ўзбек халқининг этногенези масаласида ёндашув ва илмий қарашларни олиб чиқди. Археологик тадқиқотлар қўлами кенгайиб, археологик олимларнинг муаммо доирасидаги фикрлари қатъийлашди ва ўз қарашларини археологик материаллар асосида исботлашга уринишлар кучайди. Республика бўйлаб турли даврларда дафн этилган қабристонларда археологик казишмалар олиб борилди, бироқ аҳоли генетикаси бўйича кенг қўламли ва лаборатория тадқиқотларини ўтказиш каби масалалар очик қолди. Бироқ ўзбек халқининг келиб чиқиши муаммоси ечимига қаратилган фикр-мулоҳазалар ҳанузгача давом этиб келмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Di Hu, (2013). Approaches to the Archaeology of Ethnogenesis: Past and Emergent Perspectives // Journal of Archaeological Research, 21(4), Pp. 371-402.
2. Абдуллаев Б.Н., Мансуров Ў.Н., Эсонов М.Х. Академик Аҳмадали Асқаровнинг илмий ижоди ва педагогик фаолияти. – Тошкент: ТДПУ, 2005. – 66 б.
3. Асқаров А.А., Рузанов В.Д. Результаты спектральных исследований металла из поселения Кучуктепа // ИМКУ. Вып. 26. Ташкент, 1992. – С. 211-225.
4. Гофуров Ж.И. Уструшонанинг илк ўрта аср қишлоқ маконлари (ёзма ва археологик манбалар асосида). Тарих фан. бўй. фал. док. (PhD) ... дис. – Самарқанд, 2019. – 162 б.
5. Иномов О.У. Қовунчи маданияти ва унинг ўзбек халқининг шаклланишидаги роли. Тарих фан. бўй. фал. док. ... дис. (PhD)– Ташкент, 2019. – 163 б.
6. Кдырниязов О.-Ш. Жанубий Орол бўйи илк ўрта аср шаҳар маданияти // Бердақ номидаги ҚДУ Ахборотномаси. – Нукус, 2016. № 3. – 104-108 б.
7. Клейн Л.С. Этногенез и археология. Том 1. Теоретические исследования СПб.: Евразия, 2013. – 520 с.
8. Клейн Л.С. Этногенез и археология. Том 2. Арии и varia. СПб.: Евразия, 2013. – 524 с.
9. Қдырниязов О.-Ш. Жанубий Орол бўйи шаҳар маданияти тарихи (VII-XV асрлар). Тарих фан. бўй. фал. док. (PhD) ... дис. – Самарқанд, 2019. – 208 б.
10. Матбобоев Б.Х. Қадимги Фарғонанинг илк ўрта асрлар даври маданияти (V-VIII асрлар археологик манбаларининг тарихий таҳлили асосида). Тарих фан. док. ... дис. – Ташкент, 2009. – 162 б.
11. Матбобоев Б.Х. Шимолий Фарғонанинг қадимги мозорларини ўрганишга доир (Ғовасой ва Косонсой ҳавзалари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Ташкент, 1993. – № 6. – Б. 19-23.
12. Пардаев М.Х. “А.Отаҳўжаев. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк – суғд муносабатлари” // O‘zbekiston arxeologiyasi. №1(2) Самарқанд, 2011. – Б. 142-144.
13. Тошбоев Ф.Э. Икки хил хўжалик – ягона иқтисодий тизим (кўчманчи чорвадор ва ўтроқ деҳқон аҳоли муносабатлари масаласига доир). // O‘zbekiston arxeologiyasi. №1. Самарқанд, 2010. – Б. 170-178.

УДК: 433

Фазилат АКРАМОВА,

*Преподаватель, кафедра истории Узбекистана, исторический факультет,
Национальный университет Узбекистана*

E-mail: Fazilat_3110@mail.ru

На рассмотрении доктора исторических наук, профессора Юнусовой Х.Э.

SOCIO-ECONOMIC FOUNDATIONS OF TRAINING INDUSTRIAL PERSONNEL IN UZBEKISTAN

Annotation

This article examines the socio-economic basis of industrial training in Uzbekistan, mainly the 30s of the 20th century. Work on the cotton industry, proposals for the construction of a plant in the country and its importance were also studied. The article describes in detail the beginning of the process of active industrialization in Uzbekistan at the turn of the century, the construction of large plants and light and heavy industry factories, and their significant contribution to the construction of new cities.

Key words: overhaul, production of cotton implements, cotton ginning industry, vocational training.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ ПРОМЫШЛЕННЫХ КАДРОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье исследуются социально-экономические основы производственного обучения в Узбекистане, преимущественно 30-х годов XX века. Также были изучены работы по хлопковой отрасли, предложения по строительству завода в стране и его значение. В статье подробно описывается начало процесса активной индустриализации в Узбекистане на рубеже веков, строительство крупных заводов, предприятий легкой и тяжелой промышленности и их значительный вклад в строительство новых городов.

Ключевые слова: капитальный ремонт, производства хлопкового инвентаря, хлопкоочистительная промышленность, профессиональной подготовки.

O'ZBEKISTONDA SANOAT KADRLARINI O'QITISHNING IJTIMOY-IQTISODIY ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada O'zbekistonda asosan XX asrning 30-yillarida ishlab chiqarishni o'qitishning ijtimoiy-iqtisodiy asoslari o'rganilgan. Paxtachilik sohasidagi ishlar, mamlakatda zavod qurish bo'yicha takliflar va uning ahamiyati ham o'rganildi. Maqolada asr boshlarida O'zbekistonda faol sanoatlashtirish jarayonining boshlanishi, yirik fabrikalar, yengil va og'ir sanoat korxonalarining qurilishi va ularning yangi shaharlarni barpo etishga qo'shgan hissasi batafsil bayon etilgan.

Kalit so'zlar: kapital ta'mirlash, paxta uskunalarni ishlab chiqarish, paxta tozalash sanoati, kasb-hunar ta'limi.

Вступление. В 30 годы XX века экономическое развитие Узбекистана стало меняться в результате проведения индустриализации и коллективизации. Еще в 1929 году ЦК ВКП (б) принимает первое постановление «О хлопковой независимости СССР». В одном из пунктов его говорилось: «Немедленно приступить к постройке в Средней Азии завода для производства хлопкового инвентаря». В результате начинается активный процесс индустриализации Узбекистана: строятся крупные заводы и фабрики легкой и тяжелой промышленности, на базе которых строятся новые города и реконструируются старые.

Местом для строительства крупного завода сельскохозяйственного машиностроения был избран город Ташкент. Строительство «Ташсельмаша» велось исключительно быстрыми для того времени темпами. Уже 1 мая 1931 года основные цехи его начали давать продукцию. На сооружение первого в республике машиностроительного завода и реконструкцию ремонтных предприятий в 1928-1932 годы было затрачено 28 млн. руб. капиталовложений.

Еще быстрее развивалась металлообрабатывающая промышленность республики в годы второй пятилетки. Были созданы специализированные предприятия по ремонту автомобилей, тракторов и другой сельско-

хозяйственной техники. С 1934 года «Ташсельмаш» полностью обеспечивал оборудованием хлопкоочистительную промышленность страны и начал поставлять его в Афганистан и Иран. В 1935 года на полях республики использовались первые горизонтально-шпиндельные хлопкоуборочные машины «ХЖ» и «ХЖНТ», созданные заводскими конструкторами.

Рост ирригационных и мелиоративных работ вызвал необходимость соответствующей ремонтной базы. В связи с этим были созданы Среднеазиатский ремонтно-экскаваторный завод в Ташкенте и завод «Дехканин» в Самарканде. Первый из них наряду с капитальным ремонтом экскаваторов изготавливал конструкции для ирригационных сооружений, а второй ремонтировал различные сельскохозяйственные машины.

Для становления и работы всех этих объектов необходимо было иметь достаточное количество промышленных кадров. Если вспомнить, еще в 1927 году на съезде Компартии говорилось об осажении промышленности Узбекистана на привозной рабочей силе.

Осуществление этого курса позволило Узбекистану, как и другим республикам Средней Азии и Казахстану, сконцентрировать огромное количество промышленных кадров в национальных республиках. Начался процесс формирования многочисленного рабочего класса,

большого «отряда технической интеллигенции» в Узбекистане.

В своих выступлениях генеральный секретарь ЦК КПСС Ю.В. Андропов отмечал, что «партия всегда уделяла огромное внимание росту национальных отрядов рабочего класса – ведущей силы нашего общества. И результаты – налицо. Ныне рабочие составляют самую крупную социальную группу во всех союзных республиках». Однако, необходимо отметить, что в первую очередь партия и другие органы советской власти преследовали экономические интересы центра, а не национальных республик и её народов. В результате уже начиная с 1928 года в Узбекистан стали отправлять промышленные кадры с центральных районов России.

За 60 лет своей истории Советский Узбекистан стал важным экономическим, в том числе промышленным, регионом СССР. Широкое развитие получили в республике такие отрасли народного хозяйства, как энергетика, машиностроение, химия, добыча газа и др. Ее многонациональный рабочий класс является носителем социалистической идеологии и общественных отношений сотрудничества и взаимопомощи.

Не случайно история рабочего класса республики привлекает внимание ученых. Круг исследований по различным аспектам данной проблемы непрерывно расширяется, историография ее пополняется новыми обобщающими трудами, монографиями, тематическими сборниками, статьями в общесоюзных и республиканских научных периодических изданиях М.А. Ахуновой, Б.В. Лунина, Г.И. Жёлтовой, И.Е. Ворожейкина, Е.Э. Бейлиной и других ученых. Советские исследователи останавливаются более подробно о промышленных кадрах Узбекистана в послевоенный период. В своих исследованиях отмечают, что восстановлению экономики Узбекистана в послевоенные годы существенное значение сыграли производительные силы перебазированные из западных районов России.

1964-1966 годы была подготовлена и издана под редакцией академика АН УзССР И.М.Муминова «История рабочего класса Узбекистана (1917-1965 гг.)» в трех томах. В работе, охватывающей 1956-1965 гг., на богатом материале показаны изменения в составе рабочего класса республики, происшедшие в эти годы, а также рост его активности в ходе осуществления решений XX-XXII съездов КПСС.

Однако перед историками постоянно встают новые задачи, поскольку в жизни, деятельности, структуре и составе рабочего класса республики происходят важные изменения, требующие глубокого и разностороннего изучения. Так, в исследованиях, посвященных рабочему классу Узбекистана на современном этапе, необходимо уделить больше внимания таким вопросам, как роль рабочего класса в ускорении научно-технического прогресса, внедрении в производство новой техники, участие рабочих в управлении производством, совершенствование идеологической работы на предприятиях, усиление политической и творческой активности рабочего класса, процесс его интернационализации. В данной статье предпринимается попытка осветить роль рабочего класса в социальной структуре Узбекистана, источники пополнения его рядов, значение его как ведущей силы социалистического общества в развитии научно-технического прогресса, а также укрепление союза рабочего класса с крестьянством и технической интеллигенцией на этапе развитого социализма.

Партия всегда уделяла огромное внимание росту национальных отрядов советского рабочего класса, и ныне рабочие составляют самую крупную социальную

группу во всех союзных республиках, в том числе и в Узбекской ССР. На этапе развитого социализма в рабочем классе Узбекистана произошли значительные количественные и качественные изменения, в частности рост его рядов за счет представителей местных национальностей. Если в 1920 г. в республике насчитывалось 20 тыс. рабочих и служащих, то сейчас в ее народном хозяйстве занято свыше 3,5 млн. рабочих, большую часть которых составляют представители местных национальностей.

С 1959 по 1979 г. при росте общей численности рабочих в 2,7 раза национальные рабочие кадры выросли в 3,7 раза. Трудовые коллективы становились все более интернациональными по своему составу. Они сделались той средой, где создавалась атмосфера дружбы и сотрудничества, где представителям различных национальностей прививались такие качества, как патриотизм и интернационализм.

Одной из форм подготовки рабочих и в то же время источником пополнения их рядов стала общеобразовательная школа. На предприятиях и стройках получали производственные навыки тысячи учащихся, часть из них вливалась затем в ряды рабочего класса. Важную роль в подготовке квалифицированных рабочих играет система профтехобразования, которая постоянно расширяется за счет создания новых учебных заведений.

С 1976 по 1982 г. в республике было открыто 284 новых училища. За это время профессионально-технические заведения Узбекистана подготовили 780 тыс. рабочих – на 60 тыс. человек больше, чем за предыдущие 35 лет. В 1983 г. в 557 училищах республики обучалось 260 тыс. человек, или в два с лишним раза больше, чем в 1975 году. Только в 1980 г. они подготовили 115,2 тыс. рабочих. Пленум ЦК КПСС 10 апреля и Верховный Совет СССР 12 апреля 1984 г. одобрили «Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы». Осуществление реформы позволит коренным образом улучшить трудовое воспитание и профессиональную ориентацию школьников на основе соединения обучения с производительным трудом, подготовку квалифицированных рабочих кадров в профессионально-технических училищах, дополнить всеобщее среднее образование молодежи всеобщим профессиональным образованием.

XI пленум ЦК КП Узбекистана (июль 1983 г.) вновь подчеркнул значимость подготовки молодых рабочих кадров, и прежде всего из местных национальностей, особую роль в этом деле системы профтехобразования (сеть ее учебных заведений с начала девятой пятилетки возросла в 4 раза и ныне готовит 1/3 всех рабочих республики), необходимость ее дальнейшего совершенствования, улучшения качества профессиональной подготовки и воспитания учащихся ПТУ, повышения авторитета этих учебных заведений, укрепления их материальной базы и преподавательского состава. Особое значение имеет вовлечение в ПТУ молодежи из местных национальностей, чему способствует многоплановая работа по профориентации и трудовому воспитанию учащихся, которую ведут школы и ПТУ, комсомол и коллективы предприятий, средства массовой информации и кино.

Ныне в Узбекистане действует 1662 крупных предприятия. В соответствии с местом экономики республики в едином народнохозяйственном комплексе СССР это прежде всего предприятия хлопкового комплекса, горно-металлургической и топливно-энергетической промышленности. Узбекистан не только край «белого золота», но и главный производитель техники для хлопководства, текстильного оборудования, многих металлов, один из важнейших поставщиков газа и т. д.

Ведущую роль в промышленности Уз ССР играют такие отрасли, как энергетика, электроника, металлургия, машиностроение, химическая индустрия и другие. Отсюда непрерывный количественный и качественный рост рядов рабочего класса республики были характерны на протяжении всей советской национальной политики в Узбекистане.

Вывод. Таким образом, на этапе развитого социализма неуклонно идет процесс возрастания производ-

ственной и социально-политической роли рабочего класса республики. Многонациональный по составу, он постоянно изменяется в количественном и качественном отношении, его ряды пополняются за счет молодежи и женщин, ранее не участвовавших в общественном производстве. Он тесно связан с передовой техникой и технологией и развивается прежде всего за счет роста ведущих отраслей промышленности-энергетики, металлургии, машиностроения.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Магрупов М.М. Машиностроительная и металлообрабатывающая промышленность Узбекистана за 60 лет. // Общественные науки в Узбекистане, 1984. - №9. – С. 3-4.
2. Очерки по историографии советского общества. - М.: Мысль, 1970.
3. Вопросы историографии рабочего класса СССР. Редколл.: М.П. Ким (гл.ред.) и др. - М.: Мысль, 1970.
4. Ахунова М.А., Лунин Б.В. История исторической науки в Узбекистане. Краткий очерк. - Т.: «Фан», 1970.
5. Желтова Г.И., Исламджанова М.Г. Рабочий класс Узбекистана в освещении советской историографии. В журн. «Общественные науки в Узбекистане», 1972, № 6.
6. Ворожейкина И.Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. - М.: Политиздат, 1975.
7. Ежов В.А. Рабочий класс СССР в современной советской историографии. В кн.: Рабочий класс в мировом революционном процессе. - М.: Наука, 1975.
8. Ворожейкин И.Е., Сенявский С.Л. Рабочий класс – ведущая сила советского общества (Вопросы методологии и историографии). -М.: Мысль, 1977.
9. М.А. Ахунова. Рабочий класс в период развитого социализма Узбекистана / <https://library.tj/m/articles/view/>

УДК: 2621

Шахноза АЛЛАБЕРГАНОВА,
Чилонзор тумани 200-мактаб ўқитувчиси
Нодиржон ҚУРБОНОВ,
Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси
E-mail: nodirjonqurbonov@gmail.com

Тошкент давлат педагогика университети доценти Х. Матякубов тақризи асосида

HISTORY OF SEISMIC PROCESSES IN WESTERN UZBEKISTAN

Abstract

It is known that the north-western regions of the Republic of Uzbekistan are located in the eastern part of the Turan plate, which is part of the Ural-Siberian platform. The total area of this plate is 500,000 square kilometers. The Turan plate consists of four complex blocks. These are the Syrdarya, Kyzylkum, Nurata-Tomdibulak and Amudarya blocks. In the eastern part of the Turan plate lies all the territories of the Republic of Karakalpakstan, Bukhara, Navoi, Khorezm regions of Uzbekistan, as well as a certain part of Kashkadarya, Samarkand and Jizzakh regions.

Key words: west, north, region, earthquake, place name, plate, block, villages, oasis, valley, culture, tradition, tradition, development.

ИСТОРИЯ СЕЙСМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ЗАПАДНОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

Известно, что северо-западные районы Республики Узбекистан расположены в восточной части Туранской плиты, входящей в состав Урало-Сибирской платформы. Общая площадь этой плиты составляет 500 000 квадратных километров. Плита Туран состоит из четырех сложных блоков. Это Сырдарьинский, Кызылкумский, Нуратинско-Томдибулакский и Амударьинский блоки. В восточной части Туранской плиты лежат все территории Республики Каракалпакстан, Бухарская, Навоийская, Хорезмская области Узбекистана, а также определенная часть Кашкадарьинской, Самаркандской и Джизакской областей.

Ключевые слова: запад, север, регион, землетрясение, топоним, плита, квартал, села, оазис, долина, культура, традиция, традиция, развитие.

ҒАРБҲИЙ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ СЕЙСМИК ЖАРАЁНЛАР ТАРИХИ

Аннотация

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг шимолий-ғарбий ҳудудлари Урал-Сибир платформаси таркибига кирувчи Турон плитасининг шарқий қисмига жойлашган. Бу плитанинг умумий майдони эса 500 минг километр квадратдан иборат. Турон плитаси тўртта мураккаб блокдан ташкил топган. Булар Сирдарё, Қизилқум, Нурота-Томдибулоқ ва Амударё блокларидир. Турон плитасининг шарқий ҳудудида Ўзбекистоннинг Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Навоий, Хоразм вилоятларининг барча ҳудудлари ҳамда Қашқадарё, Самарқанд, Жиззах вилоятларининг маълум бир қисми ястанган.

Калит сўзлар: ғарб, шимол, ҳудуд, зилзила, жой номи, плита, блок, қишлоқлар, воҳа, водий, маданий, анана, урф-одат, ривожланиш.

Кириш. Республикаимизнинг шимолий-ғарбий ҳудудларида яшаб келган аҳолининг ўзбек халқи тарихида ўзига хос ўрни, урф-одатлари ва маданий ривожланиш йўллари мавжуд. Ўзбек халқининг маданий ривожланишида биз кўриб чиқаётган сейсмик жараёнлар ҳам салмоқли ўрин эгаллайди.

Газли зилзиласи ҳақида ҳам шундай фикрни илғари суриш мумкин. Чунки, Бухоро ва унинг атроф ҳудудлари юмшоқ (лесс) тупроқ қатламларидан иборат. Бу тупроқнинг сувга мойиллиги эса анча юқори, шу сабабли қадимдан ер ости сувлари бунёдкорлик ишларида муҳим аҳамият эгаллаб келганлиги тарихий манбаларда ҳам ўз аксини топган. Масалан, тарихчи Муҳаммад Наршахий ўзининг “Бухоро тарихи” китобида ҳозирги Бухоро ҳудуди қадимда қамиш ва юлғунзорлардан иборат ботқоқлик бўлган. У ерда жуда кўп қушлар бўлар, айрим жойларда қалин юлғунзорлар бўлиб, улардан ҳеч қандай ёввойи ҳайвон ўта олмаган. Бунинг сабаби шундан иборат эдики, Самарқанд атрофидаги тоғлардан қорлар эриб, сувлари ўша томонга борган. Самарқанд атрофида серсув Масаф (ҳозирги Зарафшон) бор. Бу дарё кўп жойлардан тупроқ-

ларни ювиб кетган. Битик ва Фароб дарёлари кўп миқдорда тупроқларни олиб келганлар, тупроқ билан тўлдирилган ва текисланган майдонда Бухоро шаҳри пайдо бўлганлигини айтиб ўтади [1].

Муаллифнинг ушбу асарида Бухорода содир бўлган зилзила ҳақида ҳам тўхталиб, Амир Саид (914-943 йй.) ҳукмронлиги даврида Рамазон ойининг жума куни Жомий масжид одамлар билан тўлган пайтда кучли зилзила юз бергани, бино зилзила кучига дош бермай кулагани ва кўп одамлар нобуд бўлгани ҳақида ҳам айтиб ўтади. Шу билан бирга ушбу асарда кўчаларда ҳам кўплаб одамларнинг ҳалок бўлгани хусусида, шаҳар мотам ичида қолгани айтилади. Китобда шаҳар одамсиз қолгани, одамлар шаҳарни ташлаб чиқиб кетгани, масжид бир йил ичида қуриб битказилгани, бироқ кейинги зилзиладан кейин у яна қулаб тушгани, лекин ичида ҳеч ким бўлмагани боис, бу сафар одам нобуд бўлмагани ҳақида маълумот қолдиради.

Тадқиқот методологияси. Газли зилзиласи 1976 йилнинг 8 апрель куни Бухоро вилоятининг Газли посёлкидан 40 км, Тошкентдан эса, шаҳарни ғарб томо-

нидан ҳисоблаганда 495 км узоқликда юз берди. Зилзила маркази Қўлжуктов тизма тоғлари ҳудудида содир бўлган. Зилзила кучи Тошкентда 5 балл, Самарқандда 6 баллдан кучлироқ бўлди. Ер қимирлаш марказидан 120 км шимол-шарқ томонида Томдибулоқ туманида эса зилзила кучи 7 баллга етди. Ер қимирлаш марказида силкиниш кучи 9 баллни ташкил этди. Зилзила катта талафотларга сабаб бўлди[2].

Шу йилнинг 17 майида эрталаб соат 7 дан 58 дақиқа ўтганда олдингисидан анча кучли бўлган ер силкиниши қайта юз берди. Унинг магнитудаси 7,0 ҳамда 7,3 дан иборат бўлиб эпицентрда унинг кучи 9-10 баллни ташкил этди. Ер силкиниши Бухоро, Когон, Навоий, Зарафшон ва бошқа шаҳарларда муайян миқдорда зарар етказди. Жумладан, Тошкент шаҳрида унинг кўрсаткичи 5 балл билан етиб келди. Марказий Қизилқумда рўй берган мазкур зилзила эпицентра Газли шаҳридан 40 км шимол-шарқда, ер юзидан 15-20 км чуқурликда жойлашган.

Зилзила параметрларини аниқлаш учун Ғарбий Ўзбекистонда Томдибулоқ, Нурота, Қўлқудук, Каргиз, Самарқанд ва Жиззахда жойлашган барча сейсмик станциялардан олинган маълумотлардан фойдаланилди. Газлида содир бўлган зилзила натижасида ер юзасида ва қумлиқларда кенлиги 1-3 см, узунлиги 100-200 метр, баъзиларида 300 метрга етадиган ёриқлар пайдо бўлди. Ёриқлар узук-узук бўлиб умумий узунлиги бир километрдан зиёдни ташкил қилади.

Газли шаҳар пасёлкасида содир бўлган зилзиланинг биринчи ларзасидан кейин, дарҳол касалхоналар, ичида одами бор бўлган барча муассасалар эвакуация қилинди. Ушбу зилзила ҳақида аҳоли огоҳлантирилгани боис, ўлим ҳолатлар бўлмади. Бухоро шаҳрига бу зилзила 7 балл билан таъсир этган бўлса-да, қадимги маданий ёдгорлиқлар зилзилага бардош бера олди.

Шу куни қўллаб жойлардан – Чоржўй, Тежен, Ашхобод, Ҳисор водийси Қўлоб вилояти ва бошқа жойлардан ташвишли хабарлар етиб келди. Хабарларга кўра бу зилзила учта Республика – Ўзбекистон, Туркменистон ва Тожикистон Республикаларига ўз таъсирини кўрсатганлиги маълум бўлди.

Табиатнинг бундай дахшатли офати туфайли Газли шаҳридаги биноларнинг кўп қисми фойдаланиш учун яроқсиз ҳолга келди. Айрим бинолар бутунлай вайрон бўлди, кўп биноларда ёриқлар юзага келганлиги, тўсма деворларнинг қулаши ёки қийшайиб қолиши туфайли уларнинг мустаҳкамлигига путур етди. Илгарилари кузатиладиган, бу гал ҳам синчли уйларнинг зилзилабардошлиги намоён бўлди. Бундай уйларнинг девор сувоқлари кўчи, бошқа ҳеч қандай зарар етмади.

Пишиқ ғиштдан қурилган бинолар эса зилзилага бардошлиги жиҳатдан йирик панелли бинолардан кейинда туриши Газли зилзиласи вақтида яна бир бор исботланди. Газлидаги ана шундай пишиқ ғиштли бинолардан айримларининг ён деворлари ағдарилиб тушди. Пишиқ ғиштли уйлардаги бўлинган жойларда, девор бурчакларида, плиталар бириктирилган жойларда ингичка ёриқлар пайдо бўлди. Тутун чиқарувчи мўрилари бузилди[3].

Йирик ҳажмли темир бетон уйларда панеллар бириккан жойларда ёриқлар пайдо бўлди. Юқори қаватларда музлатгич, телевизорлар ва радиоприёмниклар ағанади, турли идишлар қулади. Бухородаги Мирзо Улуғбек ҳамда Абдулазизхон мадрасаларининг юқори қисмларида ёриқлар пайдо бўлди. 1121 йилда меъмор уста Бако бунёд этган ва шу давр мобайнида неча-неча зилзилаларни шохиди бўлган жаҳонга машҳур Минораи Калоннинг мезансининг юқори пирамонининг бир қисми кулаб тушди[1].

Зилзила содир бўлган куннинг эртасигаёқ, яъни 18 май куни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети-

нинг биринчи секретари Ш.П.Рашидов Бухорога борди ва зилзила рўй берган туманларда бўлиб, табиий офат оқибатларини тугатиш ва ундан зарар кўрганларга қўмаклашиш ишларини амалга оширишга кўрсатма берди. Аҳолини саноат моллари ва озиқ-овқат маҳсулотлари билан узулқсиз таъминлаш ташкил этилди.

Табиий офат рўй бергандан кейинги дастлабки кунлардан бошлаб мамлакатнинг ва республиканинг бошқа шаҳарларидан Бухоро вилоятига ҳамма қулайликларга ва мустақил иситиш системасига эга бўлган юзлаб йиғма уйлар, қўчма ошхоналар, машиналар ва асбоб-ускуналар жўнатилди[4]. Қўшни Қашқадарё, Андижон, Фарғона, Наманган, Самарқанд ва Тошкент вилоятларининг қурувчилари ҳам Газлини қайта қуришда жонбозлик кўрсатдилар.

Зилзилаларнинг асосий хавфи сейсмик тўлқин таъсирида ер сатҳини кучли суратда ларзага келишидир[5]. Шу сабабли зилзилалар оқибатларини юмшатиш учун бино ва иншоотлар сейсмик тўлқинларга бардош бера оладиган бўлиши, яъни сейсмик жиҳатдан анча хавфли ҳудудларда зилзилага қарши муайян тадбирлар кўрилиши лозимдир. Шуларни ҳисобга олиб, 1976 йил Газли зилзиласидан сўнг Газли ҳудудига “Барс” деб номланувчи автоматлаштирилган сейсмик система ўрнатилди ва зилзила ўчоғи назоратга олинди[6].

Газли зилзиласида ер ёриқларининг пайдо бўлишида табиий ҳамда техноген омиллар сабабчи ҳисобланади. Чунки зилзила плиталар ҳаракати ҳамда ер ости газларининг шитоб билан қазиб олиниши натижасида қатламлардаги ўпирилишлар билан ҳам боғлиқдир.

Ўзбекистоннинг ғарбий ҳудуди Урал-Сибир платформаси таркибига кирувчи Турон плитасида жойлашганлиги боис, бу ҳудудлардаги илмий изланишлар 1965 йилдан бошлаб тизимли ва ҳар томонлама чуқур ўрганила бошланган эди. Чунки бу пайтда Марказий Қизилқумда тектоник плиталарнинг сейсмик фаоллиги ортиши билан Томдибулоқ посёлкаси ва унинг атрофида ички зўриқишлар натижасида ер ёрилишлари юз берган. Бу жараён кучайиб, ёриқлар қурилган бино ва иншоотларга катта зарар етказиб, уларнинг бузилишига олиб кела бошлаган эди. Умуман олганда, ер ёриқларини эни 100 метргача, чуқурлиги 10 метргача, ундан кўпроқ ёки камроқ бўлиши мумкин. Томдибулоқ посёлкасидаги ёриқлар унчалик юқори даражага етган бўлмаса-да, талафот етказиш даражасигача етиб борди.

Сейсмолог олимлар томонидан ер ёриқларини илмий ўрганилишлар натижасида Ўзбекистоннинг ғарбий ҳудудлари сейсмик осуда ҳудуд эмас, балки сейсмик фаол ҳудуд, деган хулосага келинди. Шу сабаб, 1967 йилдан бошлаб бир қатор: Томдибулоқ, Қўлқудук, Нурота, Жиззахда сейсмик станциялар ташкил этилди ва Томдибулоқдан 70 км радиус бўйича сейсмогеодинамик олдиндан аниқлаш майдони Ўзбекистонда биринчилардан бўлиб ташкил этилди[6].

Томдибулоқда юз берган ер силкиниши ва 1929 йилда шу жойда юз берган олдинги зилзилаларни ўрганиб чиққан сейсмолог олим В.И.Уломоў ўзининг 1971 йилда ёзган “Внимание! Землетрясение” номли китобида “Ер ёриқлари зилзилалардан олдин пайдо бўлиши ҳам мумкин”, деган хулосага келган эди.

Олимнинг 1972 йилда чоп этилган “Ғарбий Ўзбекистонда сейсмиклик” монографиясида эса биринчи бор амалдаги сейсмик харита мавжуд сейсмик ҳолатга тўғри келмаслиги қайд этилди. Бу фикр В.И.Уломоў томонидан 1974 йилда чоп этилган “Ўрта Осиё ер қобиғи динамикаси ва зилзилаларни башоратлаш” номли китобида яна бир бор ўз тасдиғини топди.

Таҳлил ва натижалар. Ўтган асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистонда юз берган ва катта асоратлар қолишига сабаб бўлган Тошкент ва Газли ҳудудларидаги сейсмик хавфларни оширишга хизмат қилган айрим омиллар хусусида тўхталиб ўтишни лозим, деб билдик.

Ғарбий Ўзбекистонда ер силкинишлари хавфи сақланиб қолган бўлсада, уларнинг кучини ошириб юбуровчи қатор омиллар мавжудки, уни антропоген таъсирнинг ортиши билан боғлиқ, деб айтиш мумкин. Чунки бу ҳудудда нефть ва газ етказиб берувчи йирик кон захиралари мавжуд. Совет даврида Бухоро вилоятидан катта магистрал қувур орқали Бухоро-Урал, Бухоро-Тошкент-Чимкент-Жамбул-Фрунзе-Олма Ота каби СССРнинг бошқа ҳудудларига газ етказиб берилган.

Аслида, ер ости конларининг казиб олинishi, бўшаб қолган жойларни мустаҳкамлаш учун зарур чораларнинг қўрилмаслиги зилзила пайтида хатарлар салмоғини оширади. Яъни ер мустаҳкамлигига салбий таъсир этувчи омил ҳисобланади. Ернинг геологик тузилиши ҳам, жумладан, унинг таркиби қум ва лёсс тупроқлардан иборат бўлиши ҳам ер силкиниши пайтида бино ва иншоотлар мустаҳкамлигига тескари таъсир этадиган омил бўлиб хизмат қилади.

Газлида юз берган 1976 йилдаги ер силкинишлари Бухоро халқи учун кўплаб йўқотишларга сабаб бўлди. Зилзиладан сўнг 1976 йил 15 апрелдан 5 майгача бўлган муддатда илмий микро кузатув ишлари олиб борилди ва кейинчалик хариталаш чоғида мана шу кузатув ҳулосаларидан фойдаланилди. 1978 йилга келиб амалга оширилган сейсмик хариталаш ишлари натижасида ҳудудда муайян ўзгаришлар киритилди. Шунингдек, газли зилзиласи ва унинг оқибатлари нафақат Ўзбекистонда, балки дунёда тоғ-кон ишлари олиб борилаётган қудуқларда алоҳида ёндашув кераклигини кўрсатди.

Ҳулоса ва таклифлар. Мамлакатимиз ғарбидаги сейсмик тебранишлар аҳолига ва республика иқтисодиётига катта миқдорда зарар келтириши мумкин. Айниқса, мамлакатимизнинг ғарбий қисмида жойлашган қадимий шаҳарларни ҳар қандай таъсирлардан асраш ва маданий ёдгорликларнинг сейсмик таъсирларга нисбатан бардошлигига алоҳида эътибор қаратиш муҳим омил ҳисобланади. Бу эса алоҳида илмий тадқиқот ишларини олиб боришни талаб қилади. Чунки юртимизда барпо этилган маданий ёдгорликларни тарғиб этиш мамлакатнинг жаҳон саҳнасидаги нуфузини оширишга, халқ даромадининг, давлатимиз иқтисодиётининг ўсишига хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. АН РУз, “Прогноз сейсмической опасности Узбекистана сейсморайонирование и долгосрочный прогноз сейсмической обстановки”, Т-1, Т.: “Фан” 1994 г. стр.159, 160, 284.
2. Иброхимов Р. Кучли зилзилалар изидан. Т.:1982 йил 46-бет.
3. Жизнь продолжается // Правда востока. 1984 г. 23 марта. № 70 (20443)
4. Ликвидация последствий землетрясения // Правда востока. 1976 г. 20 мая. 116 (18088)
5. “Барс” - по следам подземных бурь // Правда востока. 1976 г. 3 октябрь № 232 (18204)
6. Уломов В.И. Методика поиска прогностических признаков землетрясений. Сейсмологические исследования в Узбекистане. Сборник Глазами ученого. Т.: 1979 г. стр. 30-41.

Мурод АЛЛАНАЗАРОВ,
Термиз давлат университети ўқитувчиси
E-mail: allanazarovm@tersu.uz

Тарих фанлари доктори Қобулов Э.А. тақризи асосида

БУХОРО ИҚТИСОДИЙ КЕНГАШИ ВА МАҲАЛЛИЙ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мақола Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) Иқтисодий Кенгашининг тузилиши, мақсади, вазифалари ва унинг фаолиятида маҳаллий кадрларнинг тутган ўрни ҳамда маҳаллий кадрлар тайёрлаш масалаларига бағишланган. Хусусан, Бухоро Иқтисодий Кенгашининг таркиби ва Ф.Хўжаев бошчилигида олиб борилган иқтисодий сиёсатнинг мазмун-моҳияти, Бухорода демократик давлат тузишга қўмаклашиш нибоби остида келган большевиклар бу ердаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётга аралашиб, уни Россия манфаатларига буриб юборишга ҳаракат қилганликлари архив материаллари асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Бухоро Иқтисодий Кенгаши, иқтисодий сиёсат, марказлаштириш, маҳаллий кадрлар фаолияти, иқтисодий назорат, маҳаллий кадрлар тайёрлаш масалалари, «Ёш бухороликлар», жадидчилик.

БУХАРСКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СОВЕТ И ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ МЕСТНЫХ КАДРОВ

Аннотация

Статья посвящена вопросам структуры цели, задачи а также роли и подготовки местных кадров в деятельности Экономического Совета БНСР. В частности, состав Бухарского экономического совета и содержание экономической политики, проводимой под руководством Ф. Ходжаева, над предложением помощи в создании в Бухаре демократического государства большевики, вмешиваясь в политическую, социально-экономическую жизнь, хотели подчинить всё интересам России, что анализируется на основе архивных материалов.

Ключевые слова: Бухарский Экономический Совет, экономическая политика, централизация, деятельность местных кадров, экономической надзор, подготовка местных кадров, «малодобухарцы», джадидизм.

BUKHARA ECONOMIC COUNCIL AND ISSUES OF TRAINING LOCAL CADRES

Abstract

The article is devoted to the structure of goals, objectives, as well as the role and training of local personnel in the activities of the Economic Council of the BPSR. In particular, the composition of the Bukhara Economic Council and the content of the economic policy pursued under the leadership of F.Khodzhaev, over the pretext of helping to create a democratic state in Bukhara, the Bolsheviks, interfering in political, socio-economic life, wanted to subordinate everything to the interests of Russia, which was analyzed on the basis of archival materials.

Key words: Bukhara Economic Council, economic policy, centralization, activity of local personnel, economic supervision, training of local personnel, "young Bukharians", Jadidism.

Кириш. Бухоро Халқ Совет Республикаси – БХСР (1920-1924 йй) тарихига назар солар эканмиз, унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида Бухоро Иқтисодий Кенгашининг муҳим ўрин тутганлигига гувоҳ бўламиз. БХСРда сиёсий ҳокимиятни «Ёш бухороликлар» қўлига олиб берган большевиклар олдида турган навбатдаги вазифа республика иқтисодиётини Марказдан туриб бошқариш, иқтисодий ислохотларни амалга оширишда совет андозасидан фойдаланиш, хомашё ва табиий бойликларни Бухородан Марказга ташиб кетилишини таъминлашдан иборат эди.

Шубҳасиз, БХСРда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар большевикларни қониқтирмас эди. Айниқса, Ф.Хўжаев бошчилигидаги ҳукуматнинг реал мустақилликни қўлга киритишга интилиши Марказ вакиллари ташвишга соларди. Натижада БХСР устидан сиёсий ва иқтисодий назоратни қучайтириш йўли танланди. Айнан Бухоро Иқтисодий Кенгашининг мақсад, вазифалари ҳамда маҳаллий кадрлар фаолияти ва маҳаллий кадрлар тайёрлаш масалаларини тадқиқ этиш муҳим мавзу саналади.

Мавзуга онд адабиётлар таҳлили. БХСРдаги кадрлар сиёсати ва иқтисодий ислохотларни амалга оширишдаги Бухоро Иқтисодий Кенгашининг фаолияти

бўйича маълумотларни Ўзбекистон Миллий архивининг бир қатор жамғармаларидаги ҳужжатларда, айнан тадқиқ қилинган даврда яшаган давлат арбоблари асарлари, даврий матбуот материаллари, шунингдек, совет ва мустақиллик даври олимларининг тадқиқотларида учратамиз.

Мустақиллик даврида К.Саипова, Д.А.Ийманова, Э.Г.Раджапов, Б.Т.Мирзажоновларнинг диссертацион тадқиқотларида совет ҳокимиятининг шаклланиши, бошқарув органларининг шакллантирилиши ва айниқса, миллий кадрларга бўлган муносабат ҳамда Туркистондаги бошланғич сиёсий ҳаракатлар масалалари мафкуравий таъйинларсиз ўрганилган [1]. Шунингдек, Қ.Ражабов, М.Хайдаров, С.Агзамходжаев, И.Хайдаров, Р.Абдуллаев ва А.Пардаевларнинг тадқиқотларида миллий кадрлар вакиллари Туркистон сиёсий ҳаётидаги иштироки масаласи қўриб чиқилган [2].

Тадқиқот методологияси. Мақолада умум қабул қилинган методлар тарихий таҳлил, қиёсий-мантиқий таҳлил, хронологик кетма-кетлик тамойиллари асосида БХСРнинг Бухоро Иқтисодий Кенгаши тузилиши, мақсад ва вазифалари, шунингдек, БХСРда сиёсий ҳокимиятни «Ёш бухороликлар» қўлига олиб берган большевикларнинг республика иқтисодиётини Марказга бўйсундириш, иқтисодий ислохотларни амалга оширишда совет андоза-

сидан фойдаланиш, хомашё ва табиий бойликларнинг Марказга ташиб кетилишини ёритишдан иборатдир.

Таҳлил ва натижалар. БХСРдаги иқтисодий ислохотларни амалга оширишда Бухоро Иқтисодий Кенгаши муҳим рол ўйнаган. У ўз фаолиятини 1921 йил 12 мартда бошлаган эди [3]. Кенгаш раиси этиб таниқли арбоб Мухитдин Мансуров тайинланган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши 1921 йил 9 майда қайта тузилиб, қуйидаги бўлимлардан иборат бўлган: “1) бошқарув; 2) ишлаб чиқариш; 3) савдо; 4) озиқ-овқат; 5) пахтачилик; 6) транспорт; 7) ҳарбий; 8) молия” [4].

Бошқарув бўлими раиси, унинг икки ўринбосари ва беш нафар аъзоларидан иборат бўлган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши мазкур бўлимлар орқали мамлакат иқтисодиёти устидан назоратни тўлиқ ўз қўлига олган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши ташаббуси билан 1921 йил 20 ноябрда РСФСР Савдо халқ комиссарлигининг Ўрта Осиёдаги вакили М.Д.Залсманов ва БХСР Савдо ва ишлаб-чиқариш халқ нозирлари А.Мухитдинов ўртасида савдо битими тузилган [5]. Битимга мувофиқ, Бухоро ҳукумати Фарбий Европа бозорларига РСФСР воситачилигида 200.000 дона қорақўл тери сотган. РСФСР ҳукумати қорақўл тери учун 200.000 рубль олтин пулда аванс берган, шунингдек, БХСР ҳукумати учун керакли бўлган бошқа маҳсулотларни етказиб беришни ўз зиммасига олган [6].

Бухоро Иқтисодий Кенгаши аҳолидан пахта сотиб олиш учун ташкил этилган “Бухтекстель” фабрикаси устидан ҳам умумий назорат ўрнатган. Фабриканинг пахта қабул қиладиган пунктлари Хатирчи, Кармана, Янги-қўрғон, Ѓиждувон, Вобкент, Эски Бухоро, Лаклақа, Когон, Чоржўй, Карки, Термиз ва Шерабодда очилган. Ушбу пунктлар аҳолидан 1921 йил маҳаллий пахта хомашёсини 225000 пуд, америка навли пахта хомашёсини 57000 пуд, жами 282000 пуд пахта ҳосилини қабул қилган [7].

Бухоро Иқтисодий Кенгашининг умумий мақсад ва вазифаларига қуйидагилар кирган:

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорига кўра, Бухоро Иқтисодий Кенгаши Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси ҳузурида халқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотлар устидан умумий назорат ўрнатувчи олий орган ҳисобланган [6].

Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСРнинг Олий хўжалик органи бўлиб, ўз фаолияти тўғрисида Бухоро Халқ Нозирлар Шўросига ва Бухоро Марказий Ижроия Қўмитасига (БухМИК) ҳисобот беради.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши қарорларининг бажарилиши БХСРдаги муассасаларга тегишли бўлиб, уларнинг бажарилиши Халқ Нозирлар Шўроси ва Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан назорат қилинади.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСР ҳудудида ягона хўжалик режаларини татбиқ этишда, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорлари ва БХСР билан СССР, ТАССР ва ХХСР ўртасида тузилган шартнома ва келишувлар асосида амалга оширади [8].

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорлари маҳаллий шароитга тўғри келмаса, Бухоро Иқтисодий Кенгаши, Халқ Нозирлар Шўроси ва Марказий Ижроия Қўмитаси билан келишилган ҳолда, унинг ижросини тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлган. Кўриниб турибдики, Бухоро Иқтисодий Кенгаши Халқ Нозирлар Шўроси ҳузуридаги Олий хўжалик органи ҳисобланиб, БХСР ҳудудида ўтказиладиган иқтисодий ислохотларни амалга оширишда ҳал қилувчи овозга эга бўлган. Албатта, бу ислохотлар Марказ ва унинг Ўрта Осиёдаги таянчи бўлган Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмаларига мувофиқ олиб борилган [6]. Мисол тариқасида, 1923 йил 24 ноябрда Бухоро Иқтисодий Кенгашининг навбатдаги мажлисида қўрилган

масалалардан бири вақф бошқармасининг молиявий фаолиятини текшириш борасида тўхталиб ўтилган. Мажлис қуйидагича қарор чиқарган: Раҳмат Рафиқов, Қори Йўлдош Пўлатов ва Мусажоновлар вақф бошқармаси чиқимларини текшириш, кейинги молиявий ишлар лойиҳасини кўриб чиқиш, ҳар қандай сабабларга кўра вақф бошқармаларига марказ ёки жойларда кассаларга эга бўлмаслик, барча маблағларни марказий банкда сақлаш топширилган. Чунки вақф ерлари бошқаруви Маориф нозирлигига юклатилган эди. Советлар вақфлардан тушадиган фойдани ўз назоратларига олишни мўлжаллаган.

Бухоро Иқтисодий Кенгашининг тузилиши қуйидагича бўлган [9].

Бухоро Иқтисодий Кенгашига раис раҳбарлик қилган, у ўз навбатида Марказий Ижроия Қўмитаси кўрсатмасига кўра Халқ Нозирлар Шўроси раисининг ўринбосари ҳисобланган;

Халқ Нозирлар Шўроси кўрсатмасига кўра Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг вакили раис ўринбосари бўлган;

Халқ Нозирлар Шўроси кўрсатмасига кўра, Давлат режа қўмитасидан бир вакил унга кирган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши қуйидаги бўлимлардан ташкил топган:

Савдо ва ишлаб-чиқариш қўмитаси.

Ер ишлари қўмитаси.

Ички ишлар қўмитаси.

Давлат назорати қўмитаси.

Молия қўмитаси.

Қасаба уюшмаси Марказий Кенгаши [10].

1923 йили Бухоро Иқтисодий Кенгашининг раиси Абдулқодир Мухитдинов, 1924 йилда Гайсинский бўлган. 1922 йил сентябрдан 1923 йил январгача Бухоро Иқтисодий Кенгаши ўрнида Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши ташкил қилиниб, унда А.Фитрат раис вазифасини бажарган. Бухоро Иқтисодий Кенгашининг раиси, унинг ўринбосари, Давлат режа қўмитаси ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши вакиллари биргаликда Иқтисодий Кенгаш Ҳайъатини ташкил қилган. Ушбу ҳайъат кундалик ва фавқулодда масалаларни ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши хўжалик ва маъмурий-бошқарув соҳаларидаги ислохотларда иқтисодиёт нозирликлари ва бошқармалар, кези келганда бошқа нозирликлар, ҳатто давлат назорати, ички нозирлиги фаолиятдан ҳам фойдаланган.

Шунингдек, Бухоро Иқтисодий Кенгаши Ўрта Осиё республикалари иқтисодий конференцияси қарорига кўра, жойларда хўжалик бўлимлари ижроия қўмиталари, иқтисодий нозирликлар ва иқтисодий кенгаш идоралари фаолиятини мувофиқлаштириш, раҳбарлик қилиш учун вилоят иқтисодий кенгашларини ташкил қилган [9].

Бу масала 1923 йил 15 августдаги Бухоро Иқтисодий Кенгашининг навбатдаги мажлисида қўрилган. Унда вилоят иқтисодий кенгашларининг тузилиши, таркиби, мақсад ва вазифалари белгилаб берилган. Иқтисодий кенгаш таркиби беш кишидан иборат бўлган ва улар қуйидаги вазифаларни бажарган:

вилоят ижроия комитетининг раиси ёки унинг ўринбосари – кенгаш раиси сифатида;

вилоят партия қўмитасидан вакил;

молия инспекциясидан вакил;

Давлат режа қўмитасидан вакил;

ҳал қилувчи овозга эга бўлган вилоят статистика бўлимидан вакил – у, ўз навбатида, техник инспектор вазифасини бажарган [11].

Демак, вилоят иқтисодий кенгашларини тузишдан асосий мақсад республика қуйи бўғинларидаги барча соҳаларда бошқарувни қўлга олиш бўлган. Шунинг учун

хам, вилоят иқтисодий кенгашлари раислари ўз ваколатларидан келиб чиқиб, хўжалик ҳаётидаги барча соҳалар борасида маълумотларни Бухоро Иқтисодий Кенгашига етказиб турган. Вилоят иқтисодий кенгаши ўзига юклатилган вазифалардан келиб чиқиб, барча тўпланган маълумотларни Бухоро Иқтисодий Кенгашига тақдим этган. Бундан ташқари, Бухоро Иқтисодий Кенгаши вилоят иқтисодий кенгашлари каби маҳаллий идоралар устидан умумий назоратни ўз қўлига олиган. Вилоятдаги деҳқончиликни ривожлантириш мақсадида Зироат ишлари нозирлиги томонидан қуйидаги вакиллар БХСР вилоятларига нозир этиб тайинланган:

- а) Карманага – Жасурбой Шариф ўғли;
- б) Бехбудий (Қарши)га – Қори Барот Назир ўғли;
- в) Ғузорга – Баҳром Иброҳим ўғли;
- г) Шахрисабзга – Ҳамиджон Исоҳ ўғли;
- д) Чоржўйга – Мулла Чўли Наврўз ўғли;
- е) Бойсунга – Мирзо Муқим Сафар ўғли;
- ж) Шерободга – Мирзо Насриддин Азиз ўғли каби

маҳаллий кадрлар фаолият юритганлар [6].

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ташкил қилингандан кейин кўп вақт ўтмай 1923 йил 30 майда Бухоро Республикаси Халқ Нозирлар Шўросининг қарори билан БХСР Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши Бухоро Иқтисодий Кенгаши – БИК қилиб қайта тузилди. Бухоро Иқтисодий Кенгаши раиси лавозимида аввал Мўйинжон Аминов, 1923 йил июнь ойидан Мирза Иззатулла Аминов ишлаган. Бу лавозимни 1923 йил охирида БХСР Нозирлар Шўроси раисининг иккинчи муовини, Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши раиси Абдулқодир Мухитдинов (1892-1934) эгаллаган. Таникли ва жамоат арбоби ҳисобланган А.Мухитдинов 1920-1923 йилларда бутун Бухоро Инқилобий Қўмитаси раиси, БХСР Деҳқончилик нозири, БХСР Савдо ва саноат нозири, БХСР Халқ хўжалиги Олий Кенгаши раиси каби масъул лавозимларда ишлаган эди. А.Мухитдинов Бухоро Республикасининг мустақиллиги,

эътиқод эркинлиги, демократик ислохотларни ёқлаб чиққан ва шу йўлда қатъият билан курашган. 1933 йил 21 августда совет режими томонидан А.Мухитдинов қамоққа олиниб, унга “буржуа миллатчиси” таъғаси ёпиштирилди ва 1934 йил 1 июнда отиб ташланди [12].

Хулоса. БХСРда иқтисодий ислохотларни амалга оширишда Бухоро Иқтисодий Кенгаши қатъият билан фаолият кўрсатган. Бироқ унинг фаолияти Марказнинг турли назоратчи органлари, хусусан, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши томонидан сергаклик билан назорат қилинган ва бошқариб турилган. Шунинг учун ҳам бу ташкилот Бухоро Республикаси ҳукумати арбоблари қўзлаган иқтисодий ислохотларни тўлиқ амалга ошира олмаган.

1923 йил ёзи ва кузидан бошлаб БХСР ҳокимиятининг барча бошқарув ва хўжалик бўғинларидаги кўплаб миллий раҳбар ходимлар Марказдан Бухорога юборилган большевикларнинг кўрсатмасига билан ўз лавозимларидан олиб ташланди. Фитрат, Отаулла Хўжаев, Наиб Ёқубзода, Муинжон Аминов, Саттор Хўжаев каби бешта нозир Бухородан бадарға қилинди. Бухоро Коммунистик партияси ичида ҳам “тозалаш” авж олдирилган.

БХСРда ҳукумат раҳбарлари «Ёш бухороликлар»дан сайланса-да, республикадаги сиёсий ва иқтисодий масалаларда РСФСРнинг мухтор вакиллари доимий равишда иш олиб борди ва асосий кўрсатмаларни бериб турган. БХСРда олиб борилаётган тадбирлар большевиклар ва маҳаллий кадрлар ўртасида зиддиятларни келтириб чиқарди ва кучайтирди, натижада БХСРнинг миллий раҳбар ходимлари ҳокимиятдан бир неча марта четлаштирилди [13].

Шундай қилиб БХСР ҳукумати Москва ва Тошкентнинг “коммунистик сабоғини олган” тажрибали совет ходимлари бир қаторда давлат бошқаруви соҳасида ҳеч қандай уқуви бўлмаган оддий коммунистлар (деҳқонлар, мардикорлар, косиблар, аравакашлар ва ҳ.к) билан алмаштирилди. Бу ҳам Марказнинг ўзига хос ўйинларидан бири эди.

АДАБИЁТЛАР

1. Саипова К.Д. История народного комиссариата по национальным делам Туркестанской АССР (1918-1924гг.). Автореф. диссерт. канд. ист. наук. –Ташкент, 2011. - 31 с.; Ийманова Д.А. Ўзбекистонда совет тузумининг кадрлар сиёсати ва унинг оқибатлари (1945-1991 йиллар). Тарих.фан.номзоди дисс. – Тошкент, 2011. -159 б.; Раджапов Э.Г. Туркистон минтақасида совет ҳокимиятининг ҳарбий кадрлар тайёрлаш сиёсати (1917-1924 йй.). Тарих фанлари бўйича фалс. док. (PhD) дисс.автореферати. – Тошкент, 2019. – 50 б.; Мирзажонов Б.Т. Кадровая политика советской власти в Туркестане (1917-1924). Автореф.Диссерт.докт.филос.(PhD) по ист. наук. –Ташкент, 2020. -52 с.
2. Ражабов К., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917-1924 йиллар). - Тошкент: Университет, 2002. - 168 б.; Агзамходжаев С. История Туркестанской автономии. - Ташкент: Тошкент ислом университети, 2006. - 268 с.; Ҳайдаров И. Ўзбекистонда иқтисодий кенгашлар фаолияти (1917-1934 йиллар). – Т.: «Abu matbuot-Konsalt», 2008. - 152 б.; Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 годы. - Ташкент: Навруз, 2014. - 209 с.; Пардаев А.А. Бухоро ва Хоразмдаги Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1920-1924 йиллар). – Тошкент: Янги нашр, 2015. -176 б.
3. Ўзбекистон Миллий архиви, 53-фонд, 2-рўйхат, 16-иш, 25-варақ.
4. Ўзбекистон Миллий архиви, 53-фонд, 2-рўйхат, 10-иш, 60-варақ.
5. Ўзбекистон Миллий архиви, 53-фонд, 2-рўйхат, 16-иш, 102-варақ.
6. Пардаев А.А. Бухоро ва Хоразмдаги Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1920-1924 йиллар). – Тошкент: Янги нашр, 2015. - 176 б.
7. Ўзбекистон Миллий архиви, 2027-фонд, 1-рўйхат, 12-иш, 63-варақ.
8. Ўзбекистон Миллий архиви, 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 13-варақ.
9. Ўзбекистон Миллий архиви, 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 14-варақ.
10. История Бухарской Народной Советской Республики. Сборник документов. – Тошкент: Фан, 1976. - 482 с.
11. Ўзбекистон Миллий архиви, 49-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 115-варақ.
12. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 6 жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2003. - 202 б.
13. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар) Иккинчи китоб. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. - 560 б.

УДК: 94 1942/45 (584,4)

Зинур БОЗОРОВ,

Шон-шараф давлат музейи кичик илмий ходими

E-mail: zinurbozorov9@gmail.com

ЎЗМУ доценти, т.ф.н. Жўраев З.М. тақризи асосида

THE HEROISM OF UZBEK SOLDIERS ON THE FRONTS IN 1942-y

Abstract

In the history of the twentieth century, humanity has experienced two major world wars. World War II, in particular, went down in history as a war that was unprecedented in world history and caused terrible and catastrophic disasters. This article analyzes the heroic deeds of Uzbek fighters in the heavy battles of 1942 in the Crimea, Don-Bass, Don, Kuban, North Caucasus, as well as on the battlefields for Sevastopol, Stalingrad.

Key words: front, division, partizan, general, colonel, battery, corps, fascism, artillery, major, soviet, mobilization.

ГЕРОИЗМ УЗБЕКСКИХ СОЛДАТ НА ФРОНТАХ В 1942 Г.

Аннотация

В истории двадцатого века человечество пережило две крупные мировые войны. В частности, Вторая мировая война вошла в историю как беспрецедентная в мировой истории война, вызвавшая ужасные и катастрофические бедствия. В статье анализируются подвиги узбекских бойцов в тяжелых боях 1942 года в Крыму, Донбассе, Дону, Кубани, Северном Кавказе, а также на полях сражений за Севастополь, Сталинград.

Ключевые слова: фронт, дивизия, партизан, генерал, полковник, батарея, корпус, фашизм, артиллерия, маёр, совет, мобилизация.

ЎЗБЕК ЖАНГЧИЛАРИНИНГ 1942-ЙИЛ ФРОНТЛАРДА КЎРСАТГАН ҚАХРАМОНЛИКЛАРИ

Аннотация

XX аср тарихида инсоният 2та йирик жаҳон урушларини бошидан кечирди. Иккинчи жаҳон уруши, айниқса, жаҳон тарихида мисли кўрилмаган даражада катта ва дахшатли, оғир кулфатларни солган уруш сифатида тарихда қолди. Ушбу мақолада 1942 йилда Крим, Дон-басс, Дон, Кубан, Шимолий Кавказда бўлган оғир жангларда, шуниңдек, Севастопол, Сталинград учун бўлган уруш майдонларидаги ўзбек жангчиларининг қаҳрамонлик фаолиятлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: фронт, дивизия, партизан, генерал, полковник, батарея, корпус, фашизм, отряд, артиллерия, маёр, совет, сафарбарлик.

Кириш. Иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалабага ўзбек халқи ҳам муносиб ҳиссасини қўша олган. Фронт ва фронт ортидаги қаҳрамонликлар жуда катта қурбонлар эвазига қўлга киритилгани ҳеч кимга сир эмас. Мустақиллик йилларида республикамизда уруш қатнашчиларига бўлган эътибор давлат сиёсатида айланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2020 йил 9 майда Хотира ва қадрлаш қўнига бағишлаб ўтказилган тантанали маросимда нутқ сўзлаб, бутун ўзбек халқини Иккинчи жаҳон урушида эришилган ғалабанинг 75 йиллиги билан муборакбод этди. Давлатимиз раҳбарининг шахсий ташаббуси ва кўрсатмаси билан буюк Ғалабанинг 75 йиллигига бағишлаб Тошкент шаҳрида мухташам Ғалаба боғи, “Шон-шараф музейи”, “Мангу жасорат”, “Матонат мадҳияси” монументлари барпо этилди ва ўзбек, рус, инглиз тилларида нашр этилиб, юбилей кўнлари уруш фахрийларига инъом қилинган «Ўзбекистон халқининг фашизм устидан қозонилган Ғалабага қўшган ҳиссаси (1941 – 1945)» китоб-альбоми нашр қилинди. Ушбу мақолада 1942 йил жангҳоҳларида қаҳрамонликлар кўрсатган ўзбек фарзандларининг фаолияти қисқача таҳлил қилинган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мавзуга тегишли адабиётларни икки даврга ажратиш мумкин. Биринчиси давр, XX асрнинг 40-80 йилларида ёзилган, яни совет даврида яратилган адабиётлардир. Бу даврда яратилган адабиётларда мавзу асосан совет мафқурасида таҳлил этилган. Аммо улар жуда кўплаб аниқ статистик малумотларни ўз ичига қамраб олган. Иккинчи давр эса

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг нашр этилган тадқиқотлардир.

Тадқиқот методологияси. Мақоланинг ёзилиши жараёнида умумий методлардан фойдаланилди, ҳусусан, тизимли, таркибли, функционал, қиёсий таҳлил, башорат қилишнинг мантиқий ва тарихий ёндашувларидан кенг фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. 1939 йил 1 сентябрь кўни фашистлар Германияси қўшинларининг Польшага бостириб кириши билан бошланган бу уруш 61та мамлакатни, Ер шари аҳолисининг 80 фоизини, яъни 1,7 миллиард кишини ўз гирдобига тортди[1]. Иккинчи жаҳон урушини йирик давлатлар ўртасидаги ихтилофлар, тажовузкор кучларнинг дунёга ҳукмрон бўлиш учун интилишлари келтириб чиқарган эди. Урушни ўзаро иттифоқда бўлган асосий босқинчи давлатлар — фашистлар Германияси ва Италияси ҳамда Япония бошлади. Улар орасида Германия уюштирувчи, етакчи роль ўйнади. Фашизм ўта агрессив, ўта урушқоқ сиёсий куч, сиёсий партия сифатида Биринчи жаҳон уруши тугаши биланоқ дастлаб Италия, сўнгра Германияда вужудга келади. Фашистик кучларни Биринчи жаҳон уруши якунларидан норози бўлган, дунёни қайтадан бўлишга ва дунёда ҳукмрон бўлишга интилувчи йирик молия-саноат корхоналари эгалари, ҳарбийлар ҳар томонлама қўллаб-қувватладилар. Фашистлар икки жаҳон уруши ўртасида ўтган 20 йил давомида илдиз отиб, қучайиб боради ва ниҳоят Германия, Италия ва бошқа мамлакатларда сиёсий ҳокимиятни эгаллайдилар. Германия ва Италия фашистлари ҳарбий сиёсий иттифок тузиб, бошқа

мамлакатларнинг ички ишларига фаол аралаша бошладилар. Шу тариқа бир вақтнинг ўзида Ғарбда, Шарқда, Ўрта Ер денгизиде хавфли уруш ўчоқлари вужудга келади. Фашистлар блоки мамлакатларининг ҳукмрон доиралари ўзларини кўп имкониятлардан маҳрум бўлган деб ҳисоблардилар. Улар Биринчи жаҳон урушидаги мағлубиятдан, унинг натижаларидан норози эдилар. Шу билан бирга мавжуд халқаро муносабатларни ўзгартириш, дунёни қуролли куч билан қайтадан бўлиш мақсадида урушга тайёрландилар. Уларга, аввало, собиқ Иттифок, сўнгра Англия, Франция ва АҚШдан иборат иккинчи гуруҳ қарама-қарши турарди. Биринчи жаҳон урушида ютиб чиққан капиталистик мамлакатлар эгаллаган ерларни сақлаб қолишга, ҳукмрон маъқейини мустаҳкамлашга ва ўз рақобатчиларини янгидан заифлаштиришга интилардилар. Жаҳон тарихшунослигида Иккинчи жаҳон урушининг 1-даври сифатида 1939 йил 1 сентябрдан 1941 йил 22 июнгача бўлган давр эътироф этилиб, мазкур даврда фашистлар Германияси Ғарбий ва Марказий Европада ҳукмронлиқни қўлга киритади. Қисқа вақт мобайнида Германия ва Италия Европадаги 10та давлатни — Польша, Чехословакия, Югославия, Бельгия, Голландия, Люксембург, Дания, Норвегия, Австрия, Францияни босиб олди[2]. Миллатлар лигаси эса ўз фаолиятини тўхтатди. Гитлер бошчилигидаги Германия Ғарбий Европанинг ҳарбий, иқтисодий ресурсларини қўлга киритгач, 1941 йил 22 июнь куні ҳужум қилмаслик тўғрисидаги шартномани (1939 йил 23 августдаги битим) бузиб, уруш эълон қилмасдан СССРга ҳоинона ҳужум бошлади. Фашистларнинг асосий мақсади СССРни тўлиқ босиб олиш, бойликларини ўзлаштириш, миллионлаб кишиларни қирғиш ва қолганларини қул қилишдан иборат эди. Фашистлар Германиясининг СССРга қарши олиб борган уруши характер жиҳатидан босқинчилик, адолатсиз уруш сифатида тарихга кирган. Германия билан ҳамкорликда унинг иттифокчилари — Италия, Финляндия, Венгрия, Руминия, Болгария ҳам СССРга қарши урушга кирдилар. Собиқ Совет ҳукумати 22 июнь куні урушнинг бошланиши муносабати билан мамлакат халқига мурожаатнома ишлаб чиқди ва мазкур ҳужжат ўша куніёқ радио орқали эълон қилинади. Унда душман тез орада мағлуб бўлиши халқни ғалабага эришиш учун мустаҳкам жипслашишга, уюшқоқлик ва фидокорлик кўрсатишга чақириқлар акс этган бўлиб, «Бизнинг ишимиз ҳақ иш! Душман тор-мор келтирила-жак! Биз ғалаба қиламиз!» дейилган эди мурожаатномада [3]. СССР таркибига кирган барча иттифокдош республикалар, мухтор вилоятлар, округлар, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари ҳам уруш гирдобига тортилди. Ўзбекистон халқларининг бошига оғир синовлар тушди. Урушнинг бошлангани тўғрисидаги шум хабар етиб келган куніёқ Ўзбекистоннинг барча шаҳарлари ва туманларида, қорхона, муассасаларида митинглар ва йиғилишлар бўлиб ўтди. Ишчилар, хизматчилар, деҳқонлар, зиёилар, талаба ёшлар Ватанларини ҳимоя қилишга, юзма-юз жангларда босқинчиларни тор-мор этиш учун урушга боришга, ғалабани таъминлаш учун фронт ортида фидокорона меҳнат қилишга тайёрликларини билдирдилар.

Юқорида таъкидланганидек, бошқа республикалар қатори ўзбекистонликлар ҳам фронтга отландилар. Урушнинг биринчи ойдаёқ ҳарбий комиссарликларга 32 мингдан кўп ишчилар, хизматчилар, колхозчилар, ёшлар ўзларини фронтга жўнатишни сўраб ариза бердилар. Барча вилоят, шаҳар ва туман ҳарбий комиссарлари ҳарбий хизмат мажбуриятида бўлганларни сафарбар этиш билан шуғулландилар. Бунинг натижаси ўлароқ юз минглаб ватандошларимиз қўлга қурол олиб юрт ҳимояси учун фронтга жўнаб кетдилар. 1941 йил 23-24 июнда Самарқанд, Бухоро, Андижон, Наманган, Фарғона, Нукус

шаҳарларида кўп минг кишилик митинглар бўлиб ўтди ва уларда сўзга чиққанлар Ватанни кўксини қалқон қилиб ҳимоя қилишга ваъда беришди[4]. Архив ҳужжатларининг далолат беришича, урушнинг дастлабки кунларида Республиканинг турли шаҳар ва туманларидан ҳарбий комиссарликларга кўнгиллилардан 14 мингдан ошдиқ ариза келиб тушган[5]. 1941 йил 1 ноябрдаги маълумотларга кўра, Тошкентда ҳаммаси бўлиб 35та ҳарбий таълим пункти ташкил қилинди.

Ўзбекистонда 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97-алоҳида ўқчи бригадалари ҳамда 99, 100, 101, 102, 103-кавалерия дивизиялари ташкил топди[6]. Уларнинг ташкил қилиниши бўйича барча маъсулият республика областлари орасида тақсимлаб чиқилди. Миллий ҳарбий қисмларни ташкил этиш бўйича барча харажатлар маҳаллий ресурслар ва аҳоли ҳисобидан қопланди[7].

Ўрта Осиё ҳарбий округи фронт учун жангчилар ва зобитлар тайёрлайдиган марказга айлантирилди. Мазкур округ 1941 йил июнидан 1942 йил охиригача бўлган муддатда ҳарбий сафарбарлик асосида 109та ҳарбий қўшилма тузишга муваффақ бўлиб, ҳаракатдаги армияга ва Олий Бош Қўмондонлик қароргоҳи захирасига 86та дивизия ва бригадалар жўнатади. Ўз ўрнида Ўзбекистон ҳукумати ҳам ва ватанпарвар кучлар кўплаб миллий ҳарбий қўшилмалар тузиш ташаббуси билан чиқдилар. 1941 йил 13 ноябрдан 1942 йил мартгача бўлган даврда 14та миллий ҳарбий қўшилмалар, жумладан, 9та ўқчи бригада, 5та отлик аскарлар дивизияси тузилиб, фронтга жўнатилди. Ўз навбатида урушнинг дастлабки йилларида Қорақалпоғистондан ҳам 1700 ишчи ва 13000 дан ортиқ ёшлар фронтга юборилди. Шу билан бирга 1941 йил 1 ноябргача республикада 20та батальон, 114та рота, 955та бўлим ташкил қилинди. 1941 йил 3 декабрга келиб 97-Қорақалпоғистон алоҳида миллий бригадаси тузилиб, унинг таркибига 5500 нафар ишчи ва ёшлар ихтиёрий равишда кирдилар[8]. Хоразм вилояти бўйича 1156 киши, Самарқанд вилояти бўйича 1941-йил, 8-июлга қадар — 1316, 4-августга қадар — 2933, Тошкент вилояти бўйича 1941-йил 26-июн куні 932 киши, Фарғона вилояти бўйича 1735, Андижон вилояти бўйича 798, Наманган вилояти бўйича 267 киши фронтга юборилди[9]. Миллий қўшилма аскарлари ва зобитларига яхши ҳарбий таълим беришда, улар билан фронтни мустаҳкамлашда Ўзбекистонда тузилган захирадаги 24-ўқчи дивизия катта роль ўйнади[10]. Дивизиянинг бошлиқлари ва зобитлари таркибида 178 нафар ўзбек ўғлонлари фаол хизмат қилди[11]. Бу дивизия уруш йилларида 390 минг кишидан зиёд жанговар кучлар тайёрлади ва фронтга жўнатди. 1941 йилда Ўзбекистон аҳолиси жами 6,5 миллион кишини ташкил этган, уларнинг ярмини болалар ва кексалар ташкил этган бўлса, яроқли одамларимизнинг 50-60 фоизи урушга сафарбар бўлган[12]. Ўзбек халқи, кексалар, ота-оналар даҳшатли синов пайтида ўз фарзандларини фронтга жўнатар экан, уларга мард ва ботир аскар бўл, қаҳрамонларча жанг қил, ғалаба билан қайт, деб насиҳат қилиб қолардилар.

Ўзбекистонлик жангчилар 1942 йилда Қрим, Дон-басс, Дон, Кубан, Шимолий Кавказда бўлган оғир жангларда ҳам қатнашиб ўз вазифаларини бажардилар. Ўзбекистонда узоқ йиллар хизмат қилган генерал И.И. Петров Севастопол учун бўлган 8 ойлик уруш иштирокчиси бўлиб, у катта ҳарбий маҳорат билан алоҳида денгизбўйи армиясига қўмондонлик қилди. Севастополни қуруқликдан ҳимоя қилишни ташкил этди. Унинг адъютанти тошкентлик катта лейтенант З. Қаҳҳоров эди[13]. Генерал И.И. Петров Шимолий Кавказ fronti, кейинроқ 4-Украина frontiга қўмондонлик қилади, Берлин операциясида қатнашди. Урушдан кейин Тошкентга қайтиб келиб, Туркистон ҳарбий округи қўшинларига қўмондон-

лик килди. Ўзбекистонликлар 62- ва 64- армиялар сафларида туриб тарихий Сталинград жангида қахрамонона жанг килдилар. Жанглар авжига чиққан пайтда Сталинградга Самарқанд ва Фарғонада тузилган 90 ва 94-ўқчи бригадалар етиб келиб жангга кирдилар. Бу бригадалар асосан ўзбек йигитларидан тузилган бўлиб, командирлари орасида С. Нуриддинов, В. Умаров, А. Муродхўжаев, Ф. Норхўжаев ва бошқалар бор эди[14]. 21-отлик аскарлар дивизиясининг баланд жанговар руҳда жанг қилишида дивизия комиссари, кейинроқ генерал-майор унвонига эришган Муллажон Узоқовнинг хизмати катта бўлди[15]. Волга бўйларида дахшатли жанглар бўлаётган пайтда ўзбекистонлик жангчилар ўзбек халқининг уларга ёзган хатини олдилар. Хатда: «Фарзандларимиз, эрларимиз ва ака-укаларимиз, фашистларни олдинга ёриб ўтмоқчи бўлган ҳамма жойда тўхтатиб қолингиз, уларнинг олға қараб бир қадам ҳам силжишига йўл берманг, қонхўр жаллодларни орқага улоқтириб ташланг ва ер билан яксон қилинг, ёдингизда бўлсинки, агар сиз ҳозир бир қадам орқага чекинсангиз, бу нарсга мамлакат учун, Ўзбекистонимиз учун гоёт оғир мусибатлар келтириши мумкин», — дейилган эди. Жангчилар бу хатни жанговар топшириқ деб қабул килдилар. Унга жавобан янада қатъийроқ, шиддатлироқ жанг килдилар. 128-гвардиячи Туркистон тоғ-ўқчи дивизияси аскарлари душманга қарши шиддатли зарбалари билан шухрат қозондилар. Кичик лейтенант М.Кабилов взводига Перелазовск хутори ёнидаги тепаликни эгаллаш ва ушлаб туриш вазифаси топширилди. Взводнинг 40та жангчиси ҳамма томондан очиқ, душманга кўриниб турган ялангликдан ўрмалаб тепага юрди, қаттиқ жанг, оғир йўқотишлар эвазига тепаликни ишғол этди. Тирик қолган 11 жангчи душмanning 300 жангчиси-га қарши 12 кун давомида тепаликни қўлдан бермай жанг қилишида ва душманни ўша тепалик ёнида тўхтатиб қолди[16]. Уларнинг 9таси ўзбек, 1таси қозоқ ва 1таси татар миллати вакиллари эди. Оғир жангга Б. Алимбеков, Д. Аҳмедов, Б. Ғафоров, С. Мардонов, Ҳ. Мусаев, С. Пайзиев, Н. Ҳайтов, С. Тленовларнинг қони ана шу тепаликда абадий қолди[17]. Фақат Абдурахмон Эрдонов ва М. Кабиловлар тирик қолишди[18]. Бу тепалик ҳозиргача «Шарқнинг 11 қаҳрамони тепалиги» деб аталиб келин-

моқда. Урушнинг боришида Сталинград учун олиб борилган муҳим аҳамиятга эга бўлган. Машхур сержант Павлов уйини мудофаа қилган жангчилар орасида ўзбек йигити Камолжон Турғунов ҳам бор эди. Сталинградда жанг қилаётган наманганлик зобит Мамасоли Жабборов 1942 йилнинг ноябрида ўзининг мотоўқчилар ротаси билан чекиниб бораётган душмanning иккита полкига шиддатли хужум қилиб 400 нафар солдат ва зобитни қириб ташлади, 230тасини асирга туширди ва анчагина қурол-аслаҳани ўлжа қилиб олади[19]. Снайперчи Абдужаббор Алиқулов ҳисобида 13 гитлерчининг қириб ташлагани ёзиб қўйилганлиги маълум. Яна бир ўзбек снайперчиси Ҳўжаматов Сталинград жангларида 117 немис аскари ва зобитларини қириб ташлади. Пулемётчи Ҳамро Очилов жангга кўрсатган қаҳрамонлиги учун Ленин ордени билан тақдирланди. Кичик лейтенант Жўра Турдийев бош бўлган бўлирма тўпчилари катта маҳорат кўрсатиб, 200дан ортиқ фашистларни ер тишлатди. Гвардиячи маёр Убайдулла Мирзоидовнинг баталёнидаги жангчилардан Солиҳ Гуломов 100дан ортиқ гитлерчини, Темир Худойбердийев душмanning 50та аскарини отиб ўлдирди ва 100дан ортиқ фашистларни асир олди[20]. Ўзбекистонлик жангчилар Сталинград остоналарида фашистлар Германиясини тор-мор қилишда жангнинг олдинги сафларида бўлдилар. Ўзбекистоннинг 2788 жангчиси «Сталинград мудофааси учун» медали топширилди[21]. Қорақўл туманидан борган жангчи Ҳайтов, Тошкент педагогика институтининг талабаси Елена Степковскаялар жасорати Сталинград жанги солномасидан муносиб ўрин эгаллади[22].

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган минглаб юртдошларимиз хотирасини ёд этиш, оловли жангтоҳлардан омон қайтган боболаримизга, оғир қунарларни сабр-бардош билан енгган, машаққатли дақиқаларда ҳам ўзлигини йўқотмаган, имони бутун юртдошларимизга ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш том маънода миллий қадриятга айланди. Бу ҳол ёшларни юртпарварлик, меҳнатсеварлик, аждодларининг энг яхши анъаналаридан фахрланиш, уларга муносиб ворислар бўлиш руҳида тарбиялашда бекиёс аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Новая и новейшая история». М.: Наука, 1993, № 1, стр. 94.
2. Совет жамияти тарихи саҳифалари. Т.: Ўқитувчи, 1991, 287-бет.
3. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. / масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2019, б.123.
4. Узбекская ССР в годы Великой отечественной войны. Т.1. –Ташкент: «Фан», 1981, с.43.
5. РЦХИДНИ, ф.17, оп.8, д.95, л.13
6. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар).Иккинчи китоб. / масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. –Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2019, б.124.
7. Нарходжаев Ф. 50 лет на боевом посту. Ташкент: «Узбекистан». 1980. –С.90.
8. Ольшанский А., Арзымбетов У. Единой семьей в боях за Родину. – Нукус: Каракалпакстан, 1981. – 380 с.
9. Ватан тарихи. Р. Шамсутдинов. Т.:2010. –Б.336
10. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. / масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. –Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2019, б.200.
11. Ўзбекистон янги тарихи. 2 китоб. Ўзбекистон мустамлакачилик даврида. 1917-1991. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 620 с.
12. Каримов И.А. «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир» 3-жилд, 80-бет.
13. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. / масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. –Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2019, б.230.
14. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Китоб 2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. –Т.: «Шарқ», 2000, б.426.
15. Материалы к истории Советского Узбекистана. Сб.статей.-Т.,1957. С.230
16. Узбекская ССР в годы Великой отечественной войны. Т.1. –Ташкент: «Фан», 1981, с.32.
17. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб./масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2019, б. 22.

18. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб./масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019, б. 200.
19. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Китоб 2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. –Т.: “Шарқ”, 2000, б.420.
20. Шамсутдинов Р. Ўзбекистонликлар Сталинград жанглирида Фашизм устидан қозонилган ғалабада Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси. (1941–1945), Т.: «Фан»1996. – 108, 111-бетлар.
21. Каримов Ш. «Ғалабага қўшилган ҳисса», 120-бет.
22. Узбекская ССР в годы Великой отечественной войны. Т.1. –Ташкент: «Фан», 1981, с.40.

УДК: 94 (571.1)

Соатмўмин БЎРИЕВ,
Термиз давлат университети катта ўқитувчиси
тарих фанлари номзоди
E-mail: buriyevs@tersu.uz

Термиз давлат университети профессори, т.ф.д. С.Н.Турсунов тақризи асосида

СУРХОН-ШЕРОБОД ВОҲАСИНИ ЎЗЛАШТИРИШДА СУВ ТАРМОҚЛАРИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Сурхон-Шеробод воҳаси суғорма деҳқончилиги тарихи узок ўтмишга бориб тақалади. Бу ҳақда воҳада олиб борилган кенг қўламдаги илмий тадқиқот ишлари, шунингдек, археологик қазилмалар жараёнида топишган ашёвий манбалар кераклича маълумотларни беради. Айниқса, Сурхон-Шеробод воҳасининг гуллаб яшнашида “Жанубий Сурхон сув омбори”нинг ўрни бекиёсдир. Ушбу мақолада ярим асрдан бери фаолият юритиб келаётган “Жанубий Сурхон сув омбори”нинг ташкил топиши тарихи ва сув билан тўйиниши (Тўполандарё, Қоратоғдарё, Сангардақдарё, Хўжаипокдарё) ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: массив, “Шеробод акционерлик жамияти”, агросаноат мажмуаси, сув ресурслари, Сурхон-Шеробод воҳаси, Жанубий Сурхон сув омбори, сув билан тўйиниш.

РОЛЬ ВОДНЫХ СЕТЕЙ В РАЗВИТИИ СУРХАН-ШЕРАБАДСКОГО ОАЗИСА

Аннотация

История орошаемого земледелия в Сурхан-Шерабадском оазисе уходит в глубину веков. Кроме того, обширные научно-исследовательские работы, источники найденные во время археологических раскопок представили необходимую информацию. Роль “Южно-Сурханского водохранилища” в процветании Сурхан-Шерабадской долины безгранична. В статье речь идёт о полевоковой деятельности “Южно-Сурханского водохранилища” об истории строительства этого уникального сооружения, которое ежегодно пополняется водами рек (Тупаланга, Каратага, Сангардака, Худжаипака).

Ключевые слова: массив, «Шерабадское акционерное общество», агропромышленный комплекс, водные ресурсы, Сурхан-Шерабадской долины, Южно-Сурханского водохранилища, поопалнения.

THE ROLE AND PLACE OF WATER NETWORKS IN THE DEVELOPMENT OF THE SURKHAN-SHERABAD OASIS

Abstract

The history of irrigated farming in the Surkhan - Sherabad oasis goes back a long history. In addition, the extensive scientific research work carried out in the oasis, as well as the material sources were found during archeological excavations, provides the necessary information. “South Surkhan reservoir” plays a significant role in the prosperity of Surkhan - Sherabad oasis. This article describes the establishment, history and saturation wish water of the “South Surkhan reservoir” and the rivers (Tupalangdarya, Karatagdarya, Sangardakdarya, Khojaipokdarya) which have been used for about half century.

Key words: massive, “Sherabad Joint Stock company”, agro-industrial complex, water resources, South-Surkhan reservoir, Surkhan - Sherabad oasis, saturation wish water.

Кириш. Сурхон-Шеробод воҳаси суғорма деҳқончилиги тарихи узок ўтмишга бориб тақалади. Жуғрофияга оид манбаларда вилоятимиз ҳудуди Сурхон-Шеробод воҳаси деб номланади. Чунки бу ҳар иккала дарё ҳудудининг асосий суғориш манбаси бўлиб келган. Демак, серунум Шеробод чўлларини сув билан таъминлаш масаласи кун тартибига шу бугунгина қўйилаётгани йўқ. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Ҳар бир томчи сувнинг кадрига етиб, сув захираларидан тежаб-тергаб фойдаланишнинг самарали технологияларини ишлаб чиқаришни ҳаётнинг ўзи талаб этмоқда” [1].

Сурхондарё вилояти ҳудуди, шунингдек, Шеробод воҳасининг жанубида бундан тўрт минг йил илгари ҳам анча мукамал ирригация тармоқлари мавжуд бўлган. Жарқўтондаги археологик қазилмалар бу ҳудудда тараққиёт анча ривожлангани, илм-фан ва маданият гуллаб яшнаганлиги, аждодларимиз деҳқончилик, чорвачилик билан бирга темирчилик, шунингдек, заргарлик, кулолчилик ҳамда хунармандчилик билан шуғулланганликлари, ўша даврда ҳам кишилар ипақдан турли матолар тўқиганлиги, бугун донларининг қолдиқлари, бугунги кунда ҳаммани

хайратда қолдираётган сопол буюмлар, пишиқ ишланган сув қувурлари қолдиқларининг топилиши Сурхон-Шеробод воҳасининг қадимда ҳам ривожланган ҳудуддан бири эканлигидан далолат бериб турибди [2].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тадқиқотчилар орасида Сурхон-Шеробод воҳасида ирригация тарихини сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан тўлиқ таҳлил қилиб бера олган академиклар Я.Ғуломов ва Р.Аминовалар эди [3; 4]. Уларнинг фундаментал асарларида асосан тарихий манбалар асосида, аграр сиёсат натижалари, босқичлари таҳлил қилиб берилган. Бу даврда бевосита тадқиқот объекти бўлган Сурхон-Шеробод воҳаси тарихининг турли босқичларига бағишланган бир қатор ишлар ҳам олиб борилди. В.А.Козловскийнинг «Термиз шаҳри тарихи» рисоласида Сурхон-Шеробод аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва суғориш тизими ҳақида маълумотлар келтирилган [5].

А.Рўзиевнинг 1976 йилда чоп этилган «Сурхондарё вилояти» рисоласи Сурхон-Шеробод воҳасини ўзлаштириш тарихи юзасидан муҳим маълумотларни ўз ичига қамраб олган [6]. И.Холиқовнинг монографиясида эса Сурхон-Шеробод чўлларини ўзлаштириш, суғориш

тизими ва қурилишига оид ҳамда сув омборлар, каналларнинг қурилиши билан боғлиқ бўлган маълумотлар тақдим этилган [7]. Бу ўринда З.У.Чориевнинг «Ривожланган социализм даврида Сурхон-Шеробод воҳаси кўриқ ерларини ўзлаштириш тарихи» номли тадқиқоти ҳам эътиборга лойиқдир [8]. Мустақиллик йилларида С.Н.Турсуновнинг Сурхон-Шеробод воҳасининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожига оид бир қатор илмий ишлари эълон қилинди [9].

Тадқиқот методологияси. Мақолада умумий қабул қилинган методлар – ҳолислик, тарихий таҳлил, қиёсий-мантикий таҳлил, хронологик кетма-кетлик тамойиллари асосида Сурхон-Шеробод воҳасини суғорилиш тарихи ва ўзлаштирилишидаги ирригация тармоқларининг ўрни баён этилган.

Таҳлил ва натижалар. Мавжуд манбаларда Кайрон-Ангор массиви (ҳозирги Термиз туманидаги “Мустақиллик” фермер хўжалиги ва Ангор кишлоғи жойлашган жойлар) боғу-роғлардан иборат бир гуллаган деҳқон воҳаси бўлганлиги, шунингдек, вилоятнинг жанубидаги экинзорлар Сангардак қашмасидан сув оладиган канал орқали суғорилганлиги айтилади. “Сурхон” ва “Комсомол 30 йиллиги” (ҳозирги “Беш қаҳромон” фермер хўжалиги) худудлари ўртасидан оқиб ўтувчи Македон (Искандар) кўприги Бандихон сойи устидан сув ўтказиш учун нов сифатида қурилган ва шу мақсаддагина фойдаланилган [10].

Араб ёзувчилари ва жуғрофларининг гувоҳлигига қараганда, Сурхон дарёсининг (ўша даврда бу дарё Чағонруд деб аталган) сувидан шундай фойдаланганки, у йилнинг ҳамма фаслида ҳам Амударёга етиб қуйилавермаган. Испания, Хитой сайёҳлари ва савдогарлари бу воҳада деҳқончилик ғоят юксалганлигини тилга оладилар.

V-VIII асрларда Шеробод дарёси, Тўпаланг, Сангардак, Қоратоғ, Хонақа, Хўжаипок дарёлари сувидан воҳа ерларини суғориш учун кенг фойдаланилган. Бироқ XIII асрга келганда, яъни мўғуллар босқинидан кейин воҳа суғориш тармоқлари бутунлай издан чиққан. Қўрғоқчилик, сувсизлик офатлари тез-тез аҳоли турмушига раҳна солиб турган. Ҳисор ва Бойсун тоғларидаги ўрмонларнинг йўқ қилиниши дарёлар сувининг камайишига олиб келди. Сувсизлик жабридан жафо чеккан воҳа одамларининг асосий машғулооти чорвачилик ва лалмикор ерларда дон экиш бўлиб олди [11].

Чор Россиясининг Ўрта Осиёни истило қилиши натижасида Бухоро амирлигида ҳаёт кескин ўзгарди. Россия ҳукумати раҳбарларининг топшириғи ва Бухоро амири Абдулаҳадхоннинг розилиги билан ҳарбий муҳандис, капитан Б.Кастальский 1898 йилда Термиз шаҳри худудида сув чиқариш учун ўз лойиҳасини ишлаб чиқди. 1905 йилда канал қазилиб, ишга туширилди. Сув иншооти Салавот кишлоғининг юқори қисмидан олиниб, Термиз шаҳри, унинг атрофларини ва 40.000 десятина экин майдонини суғориш имконини берди [12].

1909-1911 йилларда яна бир рус ҳарбий муҳандиси А.Г.Ананьев томонидан Сурхон-Шеробод чўлини ўзлаштириш лойиҳаси ишлаб чиқилди. Бухоро амири Амир Олимхон розилиги билан 1912 йилнинг 23 февралда А.Г.Ананьев ва Бухоро амири кушбегиси Мирзо Насруллобой ўртасида шартнома тузилди. Унга мувофиқ, Шеробод чўлидан 72.000 десятина ерга 99 йил муддатга Сурхон дарёсидан сув олиб ўзлаштириш учун розилик берилди. Қорақамар атрофидан 1200 десятина, Бешкўтон атрофидан 30.000 десятина, Ангор атрофидан 30.000 десятина, Янгиариқ атрофидаги 6000 десятина ер шу шартномага киритилди. Муҳандис А.Г.Ананьев олинadиган сув учун Бухоро амирлигига ҳар йилнинг декабр ойида 100.000 сўм тўлаб турадиган бўлди [12].

Унумдор ерларга сув чиқариб, катта фойда олиш ҳирси нафақат русларни, балки инглизларни ҳам жуда кизиқтирарди. Шунинг учун улар чор ҳукуматидан Шарқий Бухорони (вилоятимиз шундай аталган) ижарага беришини сўрашади. Бу рус ва инглизларнинг “Шеробод ҳисадорлик жамияти”ни тузиши билан тугалланади. Жамиятнинг асосий вазифаси – вилоят ер ости ва табиий бойликларини ўрганишга қаратилади. Бироқ бошланиб кетган талончилик уруши бу ишларни тўхтатишга мажбур этади.

1910-1911 йилларда Зағф каналининг ишга туширилиши натижасида 1915 йилга келиб, бутун Шеробод воҳасида пахта майдони 4400 гектарга етказилди. Суғорилadиган ерлар майдони қарийб 20 минг гектар, шу жумладан, Шеробод чўлларидаги сувли майдон 1200 гектар, пахтазор майдонлари эса 850 гектарни ташкил этган [13].

Сурхон-Шеробод воҳасини ўрганишга бўлган кизиқиш ва ҳаракатлар октябр инқилобидан сўнг ҳам давом эттирилди. 1922 йилда Ўрта Осиё давлат университети (САГУ) етакчи олимлари томонидан 300.000 гектар майдонда илмий текшириш ишлари олиб борилди. Натижада 1927 йилда профессор Н.А.Димо таҳрири остида “Шеробод воҳаси, Қизилқум ва Сурхон дарёсининг ўнг қирғоқ бўйлари тупроқлари” деб номланган китоби нашр этилди. Бу илмий ишни олиб боришда “Қумқўрғон” совхози (ҳозирда бу жойлар “Сурхон” ва “Беш қаҳромон” фермер хўжаликларига айлантириб юборилган)ни лойиҳалаштириш ва ташкил этишда фойдаланилди. Собиқ Шўро даврида Сурхон-Шеробод воҳасини ўзлаштиришга янада эътибор қаратилди. Ҳазарбоғ (1927 й.), Какайди (1931 й.), Қумқўрғон (1932 й.) каналлари қазилди [14]. Бундан кўзланган мақсад, Сурхон-Шеробод воҳаси унумдор ерларидан кераклича фойда олиш, айниқса, кишлоқ хўжалигида қимматбаҳо саналган пахта хомашёсини кенг қўламда етиштириш эди. Даврлар ўтиб, мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритганига қадар, собиқ Шўро ҳукумати томонидан олиб борилган аграр сиёсат ўз самарасини бериб, воҳамизда етиштирилган кишлоқ хўжалиги экинлари доимо марказни таъминлаб туришга мажбур бўлди.

Буни муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Сурхон воҳаси меҳнаткашлари билан бўлган сайловотида учрашувида айтган қуйидаги сўзларидан ҳам билиб олса бўлади: «Маълумки, Сурхондарё вилояти ўзининг иқтисодий салоҳияти, муҳим географик ўрни, табиий имкониятлари билан мамлакатимиз тараққиётида алоҳида аҳамиятга эга. Барчамизга яхши аён, Сурхон воҳаси азал-азалдан унумдор тупроғи, ишнинг кўзини биладиган, бир йилда икки, уч марталаб ҳосил оладиган миришкор деҳқонлари билан шуҳрат қозониб келади. Шахсан мен, Сурхон воҳасида яшайдиган одамларни ҳар қандай синов ва муаммолардан чўчимайдиган, ўзига, ўз куч-қудратига ишонган, айтган сўзида турадиган, мард одамлар деб биламан. Бундай олижаноб, бағри кенг халқ, ҳеч шубҳасиз, ўз тақдири, ўз бахтини ўз қўли билан яратишга, албатта, қодир. Бу ҳақиқатни сизлар ўзингизнинг яқин ва олис тарихингиз давомида ҳамиша исботлаб келгансиз ва бугун ҳам исботламоқдасиз» [15].

Ҳақиқатан ҳам, агар тарихий манбаларга мурожаат қилadиган бўлсак, Сурхон воҳаси ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча босқичларида Ўзбекистоннинг, қолаверса, Марказий Осиёнинг йирик моддий ва маънавий маркази бўлганлиги, ерларининг сунъий суғоришга қулайлиги Амударё, Сурхондарё ва Шерободдарё каби сув ўзанларининг ҳар доим ўлкага муҳим маъданлар олиб келиши натижасида экин майдонларининг ҳосилдорлигини оширишга хизмат қилган. Бу борада вилоятимизнинг қоқ марказида, яъни Сурхондарё ўзанида тўғон бўлиб турган

Жанубий Сурхон сув омборининг беҳисоб улкан хизматлари бор.

Маълумки, Сурхондарё вилояти Республикамининг энг жанубида жойлашган бўлиб, унинг марказий қисмини Сурхон воҳаси ташкил қилади. Ҳисор ва Боботоғ тоғ тизмаларининг ўртасида Сурхон ва Шеробод дарёларининг воҳалари жойлашган. Сурхондарё табиий-географик ўлкаси сув бойликларига сероб. Бу ўлканинг асосий дарёлари – Сурхондарё ва Шерободдарё ҳисобланади. Сурхондарё ўлкасидаги дарёлар юқори оқимида тор ўзанда тез оқади. Текисликка чиққач эса ўзани кенгайиб, оқим тезлиги секинлашади. Сурхондарё воҳасидаги дарёлар асосан қор ва музликларнинг эришидан ва ер ости сувларидан тўйинади. Ўлканинг энг муҳим дарёси – Сурхондарёдир.

Сурхондарё – ўз номини Қоратоғ ва Тўпаланг дарёларининг бир-бирига қўшилган жойида (Узун тумани худудида) олади. Дарёнинг узунлиги қарийб 200 км, сув йиғадиган майдони 13610 квадрат километрга тенг [16]. Сурхон воҳаси Сурхондарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган, чап қирғоғи эса кўҳна Боботоғ чўққилига этагига туташган. Жанубий Сурхон сув омбори ана шу Сурхондарё ўзанида барпо этилган. Сурхондарё илгари Сурхон воҳасини, Шеробод дарёси эса Шеробод воҳасини суғорган. Аммо ялпи чўл ўзлаштириш йилларига келиб Шеробод дарёсининг суви эҳтиёжни қондира олмай қолди. Шеробод дарёсининг юқори қисмида жойлашган Бойсун туманига қараши бўлган Дарбанд қишлоғида эса Дарбанд сув омбори қурилиши лойиҳаси амалга ошмасдан қолиб кетди. Натижада Сурхондарёнинг суви Шеробод магистрал канали орқали олиб ўтилди ва Шеробод воҳасини ўзлаштиришда кенг фойдаланилди. Шу тарика Шеробод дарёсининг қуйи қисмига Сурхондарё суви етиб бориб, янги ўзлаштирилган ерларни оби-ҳаёт билан таъминлади.

Ўтган асрнинг олтинчи йилларида қурилган ва лойиҳа сифими 800 миллион кубометр бўлган Жанубий Сурхон сув омборини [17] қуйидаги дарёлар тўйинтириб туради:

Тўпаланг дарёси – Сурхондарёни ташкил қилувчи серсув ва тезоқар дарё бўлиб, Сурхондарёнинг ўнг ирмоғи саналади. Дарёнинг узунлиги 124 километр, ҳавзаси 5217 квадрат километр, сув йиғадиган майдони 2200 квадрат километрдир. Тўпалангдарё Ҳисор тоғларининг денгиз сатҳидан 3800 метр баландликда жойлашган Ҳазрат Султон массивидаги қор ва музликлардан бошланади. У қор (умумий сувнинг 65 фоиз), ёмғир (3 фоиз), муз (6 фоиз) ва ер ости (26 фоиз) сувларидан тўйинади. Тўпаланг ўз оқими бўйлаб ўнларча дарёчалар, сой сувлари, булоқлар ҳисобига сув ҳажмини ошириб боради. Дарёнинг тоғли зонасидаги воҳаси ғоят тор, кўз илғамас даражада кичик (5-10 ва гоҳо 20-30 метр атрофида). Дарёнинг Зарчоб қишлоғидан бошлаб қайири яққол кўзга ташланади ва унинг воҳаси 150-200 метрдан, текисликка-Сариосиё қишлоғига етганида воҳаси 2 километргача боради. Тўпаланг дарёсининг сув сарфи унинг тўйиниш характерига қараб ўзгаради. Унинг сув сарфи эрта баҳордан то ёзгача қўпаяди, сўнгра аста-секин дарёнинг сув сарфи камая боради. Январ ойида дарёнинг сув сарфи секундига 11,5 куб метр, февралда – 13,8, мартда – 28,8, апрелда – 78,4, май ойида – 136 куб метр, июнда – дарёнинг энг тошган даврида сув сарфи секундига 144 куб метрга етади. Дарёнинг ўртача йиллик сув сарфи секундига 52,5 куб метрга тенг [18]. Дарёда Тўпаланг сув омбори қурилгунга қадар ҳам у воҳанинг агросаноат мажмуаси учун биринчи ўринда турадиган муҳим сув ресурси ҳисобланар эди. Дарё ўзанидан кетган сув эса пастда Қоратоғ дарёси билан қўшилиб, Сурхондарёга

айланар ва Жанубий Сурхон сув омборига оқиб борар ҳамда жанубий зона учун ҳам сезиларли улуш қўшарди.

Қоратоғ дарёси – Сурхондарёнинг чап ирмоғини ташкил этиб, узунлиги 95 километр, ҳавзаси 2424 квадрат километр, сув йиғадиган майдони 684 квадрат километрга тенг. Қоратоғ дарёси Ҳисор тоғининг денгиз сатҳидан 4688 метр баландликда жойлашган жанубий ёнбағридаги номсиз музликдан бошланади. У қор, ёмғир, муз ва ер ости сувларидан тўйинади. Дарё баланд тоғлардаги кичик-кичик дарёчалар, сой ва даралардаги булоқлардан, қор, муз сувларидан ўз сувини қўпайтира боради ва оқим бўйлаб унинг кенглиги 60 метрдан то 300 метргача ортади. Унинг энг йирик ташкил қилувчи ирмоқлари Сарбин (13 километрлик), Ширкент (65 километрлик), чапда Жалсин (13 километрлик), Пайрон (23 километрлик), Сабурғон (24 километрлик) дарёларидир [18].

Сангардак дарёси – Сурхондарёнинг йирик ўнг ирмоқларидан бири бўлиб, унинг узунлиги 114 километр, сув йиғадиган майдони 948 квадрат километрдир. Дарё Ҳисор тоғининг тизмаси бўйлаб денгиз сатҳидан 3800 метр баландликдаги Чор-Ойгул тоғидаги ер ости сувидан бошланади. Кейинчалик оқим бўйлаб унга ўнг ва чап ирмоқлардан қўпгина дарё ва дарёчалар, сой ва булоқ сувлари қўшилади. Сангардак дарёсининг баланд тоғлардан бошланиши унинг тор даралардан катта тезликда қўп энергия ҳосил қилиб олишини таъминлайди. Дарё воҳаси тоғда жойлашган Сангардак қишлоғи яқинида 470 метргача кенгайди. Сўнгра воҳа яна тораяди ва Ёнғоқли қишлоғида 350 метр, унинг тоғдан чиқиб жойи Кенгузар қишлоғида 500 метргача кенгайди [18]. Унинг ўнг ирмоқлари Қизилсой, Шўрб, Молан-Гур, Хонжиза ва бошқалардир. Сангардак дарёси Денов тумани худудида Қизилсув номини олади ва шу ном билан Сурхондарёга қуйилади. Дарё серсув, тезоқар. Суғориш ишларида катта аҳамиятга эга. Ундан бир неча каналлар қазилиб сув олинади.

Хўжайпоқ дарёси – Сурхондарёнинг ўнг тарафдаги иккинчи йирик ирмоғидир. Дарёнинг узунлиги 97 километр. Сув йиғадиган майдони эса 765 квадрат километр бўлиб, у денгиз сатҳидан 3500 метр баландликда жойлашган. Хўжайпоқ дарёсининг бошланиш нуктаси Хўжа Бўзбарак тоғидир. У қор, ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Дарё тоғлик ва тўлқинсимон рельеф формалари орасидан оқиб ўтади. Унга Хўжайпоқ ғоридан чиқадиган шифобахш олтингугуртли сув ҳам қўшилади. Хўжайпоқ дарёси Хўжайпоқ ғори билан Қорлиқ қишлоғи ораллиғида ўз воҳасини 150 метрдан 1000 метргача кенгайтиради. Қорлиқ қишлоғи худудидан бошлаб ундан Янги-ариқ ва Овчи ариқ каналлари ўтказилган. Дарё мазкур қишлоқдан ўтгач, Олтинсой дарёси номини олади. Хўжайпоқ дарёсининг сув режими тоғ дарёларига мос. Унинг йиллик сув сарфи секундига 1,82 куб метрдан 22,7 куб метрга ўзгаради [19].

Юқорида тилга олинган дарё ва сойларнинг қўшилишидан пайдо бўлган Сурхондарё бундан қарийб ярим аср илгари ҳеч бир қаршиликсиз воҳа марказидан ўтиб, Амударёга қуйилар эди. Ваҳоҳат билан оқаётган сувни инсон измига бўйсундириш, уни оби-ҳаёт истаб қақраб ётган чўл томон буриш орзуси кишиларни чулғаб турарди.

Урушдан кейинги тинч қурилишга ўтиш даврида Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, сув ресурсларидан унумли фойдаланиш, кенг қўламда ирригация шаҳобчалари ҳисобланган сув омборлари, каналлар қуришни тезлаштириш асосида Республикада пахта, полиз, боғдорчилик, чорвачилик соҳаларини ривожлантириш учун кенг имкониятлар вужудга келди. Орадан қўп вақт ўтмай СССР Министрлар Советининг 1954 йил 11 февралда «Ўзбекистон ССРда пахтачиликни янада ривожлантириш, жумладан, Сурхондарё вилоятида экин

майдонларини кенгайтириш, айниқса, ингичка толали пахта майдонларини 70 минг гектарга кўпайтириш ҳақида»ги махсус қарори қабул қилинди. Ушбу қарор асосида 1954 йилнинг 12 апрелида Москвада СССР кишлоқ ва сув хўжалиги министрлиги бошқармаси бошлиқлари А.Н.Аскоченский, В.В.Пословский раҳбарлигида бўлиб ўтган йиғилишда Ўзбекистон ССРнинг жанубида Жанубий Сурхон сув омборини қуриш ва унинг лойиҳасини тайёрлаш масаласи кун тартибиде қўрилади [20, С.203].

Шу куни қабул қилинган № 22 қарорига кўра «Средазгипроводхлопок» лойиҳалаш институти илмий ходимлари зиммасига ушбу лойиҳа ишларини амалга ошириш вазифаси юклатилади. Жанубий Сурхон сув омборининг техник лойиҳаси 1956 йилнинг 8 мартда СССР кишлоқ хўжалиги министрлиги сув хўжалиги бошқармаси техник-назорат бўлими томонидан №29 - буйруқ билан тузилади ва 1956 йилнинг 30 мартда № 2 - қарор билан СССР кишлоқ хўжалиги министрлиги томонидан А.Н.Аскоченский имзоси билан тасдиқланади [21].

Ҳукуматнинг берган кўрсатмасига асосан «Средазгипроводхлопок» институти ходимлари ҳозирги Қумқўрғон шаҳрининг юқори томонида, Сурхондарёнинг ўнг қирғоқда қидирув-лойиҳа ишларини олиб боришадилар ва шу ерда сув омбори қуришни мақсадга мувофиқ деб топадилар. Архив манбаларини ўрганиш жараёнида шунга амин бўлиндики, шунгача лойиҳачилар режасида мазкур сув омборини Шўрчи туманининг юқори қисми ва Жарқўрғон туманининг ҳозирги гидроузел жойлашган ҳудудларида қуриш мумкин бўлган тахминлари ҳам ўрин олган эди. Хўш, унда нега тилга олинаётган сув омбори қурилиши айнан Қумқўрғон ҳудудидан танланди деган саволлар кишиларни қизиқтириши мумкин, албатта. Бунга сабаб, биринчидан, Қумқўрғон тумани ҳудудидан Сурхон-Шеробод чўлларига сувни Бандихон чўллари орқалаб етказиб берилишининг қулайлиги, иккинчидан, биз тилга олаётган сув омбори ҳудуди илгарилари чуқур жарликлардан иборат бўлганлиги, бу эса ўз вақтида сувни кўпроқ тўплаш имконини бериш билан бирга иш унумини ҳам оширишга шарт-шароит яратиб берилиши ҳисобга олинганлигидан далолат беради.

Ярим асрдан буён Сурхон-Шеробод воҳасини таниб бўлмас даражада ўзгаришга олиб келган мазкур сув омборининг бугунги кунда ўзига яраша ютуқлари билан бирга бир қанча муаммолари ҳам бор. Бу ҳақиқатни яширишга ҳожат йўқ, албатта. Бу нима муаммо?

Бу, биринчидан, очиғини айтиш жоизки, сув омбори қурилиб ишга туширилган пайтда у ўз бағрига 800 миллион метр куб сувни сиғдирган бўлса, бугунги кунда бу кўрсаткич 350 миллион метр куб сувдан сал ошиқроқ даражага тушиб қолди. Бунга сабаб, ҳар йили баҳорда бўладиган ёмғир, сел ва тошқин сувлари йўл-йўлакай лойқа ва қумларни оқизиб келиб сув омбори ҳавзасига тўкишидир. Бунинг оқибатида ҳозирга келиб сув омбори ҳавзаси ўз бағрига деярли 450 миллион куб сувни сиғдириш имкониятидан маҳрум бўлиб қолди [18];

иккинчидан, йўқотилган сув ўрнини қоплаш учун сув омборини лойқалардан тозалаш мақсадида уни қайтадан қазиб зарурми ёки сув тўғони бандини юқориқоққа кўтариш керакми? деган саволга жавоб излашга тўғри келмоқда;

учинчидан, дарё ўзанига яқин жойлашган аҳоли пунктлари, ташкилот ва корхоналар, шунингдек, фермер хўжаликлари томонидан турли хил чиқинди ва ахлатларнинг сувга оқизилиши натижасида сув тўғони ҳавзасининг айтиб бўлмас даражада ифлосланишига олиб келмоқда. Агарда бу жараён янада давом этиб кетаверадиган бўлса, мазкур сув тўғонининг кейинги юз йилликлардаги аҳоли ва ҳолатини кўз олдимизга келтириш анча мушкул.

Мутахасссларнинг фикрича, Сарийосё туманида жойлашган ва ўз бағрига 500 миллион метр куб сувни сиғдира оладиган Тўпаланг сув омбори тўлиқ ишга тушганидан сўнг, Жанубий Сурхон сув омборига етарли миқдордаги сувни қўйиб юбориб, унинг худди Жарқўрғон гидроузели каби ўтказиб юбуровчи дарёга айланиб қолиши эҳтимоли бор. Наҳотки, қарийб ярим асрдан бери воҳамиз ривожига ўзининг беҳисоб хизматини кўрсатиб келаётган сув омборининг келажоғи шундай бўлиб қолса? Шу боис, бу масалани нафақат мамлакатимиз сув ва кишлоқ хўжалиги вазирлиги, балки бутун кенг жамоатчилик фикрлаб, ўйлаб ижобий натижалар билан ҳал этишлари керак бўладики, охирида бу ишлар ўз самарасини берсин.

Бугунги кунда воҳада мазкур сув омборидан таъқари яна тўртта сув омбори (Тўпаланг, Учқизил Оқтепа, Намуна-Дегрез) ишлаб турибди, аммо буларнинг ичиде Жанубий Сурхон сув омборининг Шеробод воҳасини ўзлаштиришдаги ўрни ва хизматларини асло унутмаслик керак. Биргина мисол, мазкур сув омбори қурилиб ишга туширилган пайтда воҳамизнинг 122 минг гектар сувсиз ва қурғоқ ерларига, жумладан, 45 минг гектар ўзлаштирилаётган янги ерларига сув етказиб бериши кўзда тутилган бўлса, бу кўрсаткич 1986 йилга келиб 142 минг 448 гектар, 1995 йилда 325 минг гектар, бугунги кунга келиб эса қарийб 330 минг гектар ердан ошиб кетди [18]. Бу борада воҳамизда Амударё орқали сув олаётган каналларнинг ҳам хизматларини ҳам эсдан чиқармаслигимиз зарур.

Хулоса. Бугунги кунда республикамизда фаолият юритаётган барча сув омборларининг техник ҳолатини назорат қилишни кучайтирмоқ ва зарур бўлса, таъмирлаш ишларини олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Баъзан эътиборсизлик сабаб, қутилмаган ҳодисалар рўй бериши ҳолатлари нималарга олиб келишини яқиндагина Сирдарё вилоятида рўй берган Сардоба сув омбори тошқини мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, воҳамиз суғорма дехқончилиги тарихи узок ўтмишга бориб тақаладиган, ўзининг сермазмун йўлига эгадир. Бугунги кунда ўтмиш, тарихни билиш ва ўрганиш эса ҳар бир юртдошларимизнинг ўз Она юртига бўлган меҳри, ҳурмати ва эътиборидан дарак беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқини ўрганиш бўйича илмий-оммабоп рисола. Қуронбоев Қ.Қ., Мажидов И.У., Умрзоқов Ў.П., Бекмуродов А.Ш. (нашр учун масъул ижодий гуруҳ). – Т., «Мавнавият», 2017.
2. Мустақиллик майдонида битта маржон Шеробод // «Сурхон тонги» рўзномаси, 1993 йил, 27 июль.
3. Гулямов Я. Г. К изучению древних водных сооружений в Узбекистана. –Т., «Фан», 1955, № 2; Ўша муаллиф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. –Т., «Фан», 1959.
4. Аминова Р.Х. Великое народное движение в ирригационном строительстве Узбекистана (1939-1940 гг). –Т., «Узбекистан», 1953; Ўша муаллиф. Аграрная политика Советской власти в Узбекистане (1917-1920гг). –Т., «Изд. АН УзССР», 1963; Аграрные преобразования в Узбекистане в годы перехода Советского государства к НЭПу. –Т., «Фан», 1965; Ўша муаллиф. Аграрные преобразования в Узбекистане накануне сплошной коллективизации (1925-1929 гг). –Т., «Фан», 1969.

5. Козловский В.А. История география Термеза. -Т, Объединенное изд-во «Кизил Ўзбекистон», «Правда Востока» и «Ўзбекистана сурх», 1959.
6. Рўзиев А.Н. Сурхондарё вилояти. –Т., “Жайхун”, 1996.
7. Халиков И. История орошения и поливного земледелия в Сурхан-Шерабадской долине. -Т. «Фан», 1977; Ўша муаллиф. Борьба трудящихся республик Средней Азии за орошение крупнейших целинных массивов. -Т., «Фан», 1982.
8. Чориев З.У. Ривожланган социализм даврида Сурхон-Шеробод воҳаси қўрик ерларини ўзлаштириш тарихи. (тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация иши). –Т., “Ўзбекистон”, 1983.
9. Турсунов С.Н. Сурхондарё тарих кўзгусида (ҳамкорликда) -Т., «Шарқ», 2001; Ананьев А.Г. Шеробод воҳаси ерларини Сурхон суви ёрдамида суғориш лойиҳаси (Турсунов С.Н. таржимаси). Т., «Шарқ», 2002; Ўша муаллиф. Сурхондарё тарихи. Т., «Шарқ», 2004; Шерободликлар. -Т., «Алишер Навоий Миллий кутубхонаси», 2007.
10. Шеробод чўлини ўзлаштириш тарихидан //“Ленин байроғи” рўзномаси, 1966 йил, 6 ноябрь.
11. Бизнинг кўҳна гўзал воҳамиз // “Ленин байроғи” рўзномаси, 1975 йил, 8 январь.
12. Боболар босиб ўтган йўл // “Сурхон тонги” рўзномаси, 1995 йил, 5 май.
13. Шеробод чўлини ўзлаштириш тарихидан //“Ленин байроғи” рўзномаси, 1966 йил, 6 ноябрь.
14. Рўзиев А., Мирзаев Ш., Бораталиев У. Сурхондарё сув омборлари ва агросаноат мажмуасини ривожлантириш масалалари. –Т., “Жайхун”нашриёти, 1977.
15. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 2017.
16. Мирзаев Ш.П. Ҳосилдорликни ошириш йўлида. – Т., “Фан” нашриёти, 1995.
17. Бўриев С.Д. Сурхоннинг сунъий денгизи. – Т., “Шарқ” нашриёти, 2013.
18. Бўриев С.Д. Сурхоннинг сув тўғони. – Т., “Турон-Иқбол” нашриёти, 2019.
19. Худойбердиев Қ., Одинаев А. Тўпаланг сув омбори бунёдкорлари. – Т., “Шарқ” НМК, 2006.
20. Ирригация Узбекистана. Том 1. – Т., 1975.
21. Правила эксплуатация ЮСВ. – Т., Институт «Узпроизвод», 1986.

Sardor DONIYEV,
*Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region,
basic doctoral student of "History" department
E-mail: doniyevsardor1994@gmail.com*

Based on the review of Associate Professor of National University of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences Yermetov A.A

HISTORICAL STAGES OF FORMATION OF SOCIO-POLITICAL RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND INDIA

Abstract

This article deals with the relations between Uzbekistan and India, two countries that have established political, cultural and economic ties from ancient times to the present day. Information is given about the state of mutually beneficial relations in the Middle Ages, as well as during the khanate period, which dates back to the ancient Bactrian and Kushan states in the history of Uzbek statehood.

Key words: statehood, trade, cultural communication, product, trade route, caravan, security, khanate, exchange.

O'ZBEKISTON VA HINDISTON O'RTASIDAGI IJTIMOIIY-SIYOSII ALOQALAR SHAKLLANISHINING TARIXII BOSQICHLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada qadimgi davrdan to bugungi kungacha siyosiy, madaniy va iqtisodiy aloqalarni o'rnatgan va asrlar davomida mazkur aloqalardan uzilib qolmagan ikki davlat: O'zbekiston va Hindiston aloqalari haqida so'z boradi. O'zbek davlatchiligi tarixida mavjud bo'lgan qadimgi Baqtriya va Kushon davlatlari davridan boshlangan manfaatli aloqalarning o'rta asrlardagi, shuningdek, xonliklar davridagi holati haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: davlatchilik, savdo, madaniy aloqa, mahsulot, savdo yo'li, karvon, xavfsizlik, xonlik, ayirboshlash.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННО – ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И ИНДИЕЙ

Аннотация

В статье рассматриваются отношения между Узбекистаном и Индией, двумя странами, которые установили политические, культурные и экономические связи с древних времен до наших дней. Дается информация о состоянии взаимовыгодных отношений в средние века, а также в период ханства, восходящий к древним бактрийским и кушанским государствам в истории узбекской государственности.

Ключевые слова: государственность, торговля, культурное общение, продукт, торговый путь, караван, безопасность, ханство, обмен.

Introduction. Uzbekistan has long formed an independent foreign policy framework with India based on its own interests. Historical sources state that the historical, economic, cultural, trade and political relations between India and the peoples of Central Asia are very old. Looking back, history testifies to the development of relations between India and ancient Bactria in the late first millennium BC and the Kushan state in the early twentieth century. Trade relations along the Great Silk Road have been intertwined for centuries. The antiquity of the relations between the peoples of Central Asia and India can be seen in the monuments found in the southern regions of Uzbekistan as a result of archeological excavations.

Literature review. The literature on the subject can be divided into the following groups. The first is archaeological sources. Through these sources it is possible to study the relations between the two countries mainly in ancient times. The second is medieval sources. Through these sources, it is possible to adequately cover the state of relations between our medieval states.

Research methodology. In the process of writing the article, nationwide methods were used: in particular, systematic, content, functional, comparative analysis, logical and historical approaches to forecasting.

Analysis and results. When palaces built during the Greco-Bactrian and Kushan kingdoms and monuments with luxurious and intricate compositions are found, we can see the

influx of Buddhism from India and the process of harmonization in this art. It is noteworthy that in the first centuries AD, with the spread of Buddhism in the territory of Uzbekistan, especially in the south, Buddhist temples were found in the monuments of Kholchayon, Qoratepa, Fayoztepa. In the temples found on Zurmola Hill in Termez, we see Buddha statues depicting Buddhist myths, such as the Great Miracle. The art style of Gandhara in the north-western region of India is widespread in the south of Uzbekistan, as evidenced by the remains of sculptures and murals found in many towns and villages of Surkhandarya [1].

The history of cultural, economic and scientific relations between the peoples of India and Central Asia can also be found in the work of Abu Rayhan Beruni - "India". The play provides a scientific analysis of India's multifaceted relationship with the peoples of Central Asia. The value of this work also indicates that it is one of the works that at that time laid the foundation for the geographical structure of Central Asia. The works of Abdurazzaq Samarkandi, Zahiriddin Muhammad Babur, Giyosiddin Ali, Sharafiddin Ali Yazdi are also noteworthy in the study of India. The works of the above-mentioned historians shed light on the history of ancient relations between the two countries.

Zahiriddin Muhammad Babur, the founder of a new dynasty in India, played an important role in the history of this country. During the Baburi period, Indian culture, art and economy underwent significant changes. Bobur's Boburnoma

also provides valuable information on India's geographical location in the first half of the 16th century, its ethnic composition, nature, customs, political governance, trade, and cultural ties.

The ancient crafts and trade relations between India and Central Asia did not cease even during the British colonial period. Special national fabrics, jewelry, and ornaments of Indian and Uzbek peoples, albeit in very small quantities, were created by Indian artisans in Movarounnahr in Margilan, Kokand, Tashkent, Samarkand, Bukhara, Khiva, Termez, and Karshi. According to written sources, silk fabrics and jewelry produced by Uzbek artisans were sold in many cities of India [2].

In the Central Asian khanates, especially since the formation of the Kokand khanate, the people of the Fergana Valley also established trade with India, one of the richest countries in the East, in some unique types of handicrafts. Trade relations between India and the peoples of Central Asia passed mainly through the territory of the Bukhara Emirate, through the Fergana Valley in the east to Kashgar, and in the west with the Khiva Khanate in two directions to the Caucasus and Russia. available. Trade caravans from India to Central Asia arrived in Kabul after a three-day journey from Peshawar to Jalal-Abad. The caravans that crossed the Amudarya first traded in Termez and then in Karshi. It has been a long time since Indian traders stopped in Samarkand. Because the city of Samarkand did not lose its prestige in the XVIII-early XIX centuries. The caravan headed for Tashkent, Khojand, Kokand and Margilan to trade some of the Indian goods with the major cities of the Kokand Khanate. Located in Kokand, the modern historical museum of the Khudoyorkhan Orda, built in the 1860s, contains specimens of Indian traders who came to the khan's markets at that time. Although the Great Silk Road lost its prestige in the post-medieval period, trade between India and the khanates did not cease [3].

The trade routes to India were extremely difficult and dangerous. That is why the Punjab and Ishkorpur Afghan and Indian guards controlled the caravans going to India. Members of a well-known Hindu tribe known as the Povinda were also involved in trade to ensure the safety of the caravan [4].

The bulk of the goods sent to India from the Kokand Khanate were made of silk, and the so-called "chilla" type was as popular in other Eastern countries. They were much more expensive than in the mid-19th century, when a ball was sold in the Kokand Khanate market for more than 197 rubles in Russian currency. The price of this silk in Bukhara markets was up to 240 rubles. Khojand silk was also popular in Bukhara markets and was slightly cheaper than Kokand silk. In other words, one pound of Kokand silk was valued at 16 Bukhara gold, while Khojand silk was valued at 15 gold. Kokand silk was exported from the Bukhara market to Afghanistan, India and other regions. According to sources, up to 8,000 pounds of silk and silk fabrics were imported from Kokand to Bukhara a year, most of which was exported to India [5].

Every year, 1,000 camels send silk fabrics to India from Kokand and Bukhara emirates. That was an average of 12,000 pounds. According to A. Byrns, a British spy who came to Central Asia through Afghanistan in the 1930s, the cargo was transported from Kokand Khanate via Kabul. In turn, from India to Central Asia through these routes are attar items, medicinal plants, various fabrics, Kashmir handkerchiefs, Indian pieces, books, indigo (nile dye), pepper, sugar, turban surp, gauze, chit, porcelain, precious stones, English goods and other items [6].

Iran has also played an important role in trade between India and Bukhara. The caravans to Magihad in India also exchanged Iranian goods and brought them to Central Asia.

Indian traders exchanged their goods from Iran and brought to Bukhara silk and shivit scarves, cotton fabrics, English chits, gauze, surp and carpets in large quantities. Many goods were also brought, such as drums, peppers, cumin and doppi [7].

Large quantities of astrakhan skins were exported from Bukhara to India, mainly to England. The British, through Indian traders, sent their goods to the markets of major cities in Central Asia, including the Emirate of Bukhara and the Kokand Khanate. In addition to exporting local goods to Central Asia, Central Asian traders also imported tea, paper, Russian leather, handkerchiefs, mouvt, mirrors, crystal, porcelain, iron, copper, chests, and Russian and local gold. The Khiva people, who took their Orenburg to sell their medium-quality pieces of silk and cotton, also took Russian goods to Bukhara and India, where they sold their goods in Orenburg [8].

Pilgrims to Mecca and Medina also played a role in the development of trade between India and other Eastern countries of the Central Asian khanates, and as wealthy people came to visit, they joined the caravans with their goods along the way, the pilgrims carried on a lively trade in various countries.

Armenian Vamberi, a Hungarian orientalist who visited many Eastern countries, including Turkestan, in 1863, visited Iran, Baghdad, and Damascus to sell large quantities of horses, mules, and other goods to Central Asian pilgrims in Bukhara and Khiva, wrote that they were taken to India and Egypt [9].

The Uzbek khanates have a long history of economic and diplomatic relations with India. At one time, Bukhara caravans traded with major trade and industrial cities such as Calcutta, Kashmir, Astrobod, Mazandaran, and Lohur. Sources say that large quantities of Nile paint are imported from Punjab to Bukhara [10]. This raw material was important for textiles and export to Russia. Kashmir handkerchiefs came in a variety of colors.

British silk fabrics from India, white and air-colored garments, rice, camel skins, camel skin scales, and scales were brought to Central Asia from Peshawar via Bukhara. Most of the Indian trade caravans, like the Iranian trade caravans, were agents of the British government, who sold most of the goods they brought to Central Asian markets for gold coins. Many years of British action led to the outflow of gold coins and the disruption of money circulation.

The astrakhan skins exported from Bukhara to India were exported to European countries. That is why astrakhan leather was important in domestic and foreign trade. The best ten astrakhan skins in Bukhara are valued at 5-6 gold coins. P.I. Demezon and I. V. Vitkevich write that astrakhan leather is a very profitable commodity abroad [11]. Silk and silk garments, goat's hair, fine horses, and mules were brought to India from Central Asia. With the development of trade relations between India and the Uzbek khanates, usurious capital began to flow into Turkestan. In the 1930s and 1950s, Indian usurers began to make huge profits by lending money. Another part of the usurer Indians was engaged in wholesale trade: they bought some goods from the caravans that came to the markets of Bukhara and other cities and sold them at a high price.

Thus, the data in historical sources show that any difficulties and problems did not completely stop the traditional trade relations of the Uzbek khanates, including the Kokand khanate with the countries of the East.

By the middle of the 19th century, Britain and Russia were fighting for the Central Asian market. British and Indian goods were persecuted after Tsarist Russia invaded parts of Central Asia. Indian and British goods almost did not come to the Kokand khanate. British and Indian goods began to be

brought to the khanate mainly through Kashmir. This process lasted until the end of the Kokand Khanate.

Conclusion. In short, the history of the peoples of Central Asia and India is inextricably linked and has a long history. The peoples of the two regions have enjoyed economic, cultural and political ties for centuries. These historical ties did not break even when it came to the beginning of the XVIII-XX centuries. Although the borders of

the Kokand Khanate were not directly connected with the borders of India, trade continued throughout the year. These economic ties were mutually beneficial. Such economic, political and cultural ties have been expanding since Uzbekistan's independence. The relationship between India and Uzbekistan is the cornerstone of the transition to modern political, economic and cultural ties.

LITERATURE

1. Pugachenkova G.A, Rempel L.I History of the art of Uzbekistan from ancient times to the middle of the nineteenth century, M., 1965., Those authors. Monuments of the fine arts of Uzbekistan are prominent. T., 1960.
2. G'ofurov A. India. T. 2010., p.107.
3. "People's word" newspaper. June 22, 1994 issue.
4. G'ofurov A. India. T., 2010., p.127.
5. G'ofurov A. India. T., 2010., p.127.
6. That work. T., 2010., p.128.
7. The history of the Fergana Valley in new research. Collection of materials of the Republican scientific conference. Fergana. 2009., p.211.
8. The history of the Fergana Valley in new research. Collection of materials of the Republican scientific conference. Fergana. 2009., p.212.
9. Vambery. A. Travel across Central Asia from Tehran through the Turkmen wilderness. 1867, p. 210.
10. Notes on the Bukhara Khanate (Reports of P.I. Demezov and I.V. Vitkevich) . - M., 1983. p. 79.
11. Notes on the Bukhara Khanate (Reports of P.I Demezov and I.V. Vitkevich) . - M., 1983. p. 80

УДК: 94(5)

Наргиза КЕНЖАЕВА,

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти таянч докторанти

E-mail: kenjaeva82@inbox.ru

ЎзР ФА Тарих институти катта илмий ходими т.ф.н. Махмудов О.А. тақризи асосида

ORGANIZATION, PLANNING AND COMPLEX RESEARCH FEATURES OF SCIENTIFIC EXPEDITIONS TO THE PAMIRS AND ADJACENT REGIONS (30S OF THE XX CENTURY)

Аннотация

The article analyzes the features and characteristics of scientific expeditions of the USSR Academy of Sciences in the 30s of the XX century. It is shown that these expeditions were not narrowly focused, but were complex, i.e. they studied numerous problems and solved a whole set of tasks. The research was carried out on the basis of archival materials and works of expedition participants.

Key words: Tajikistan, Pamir, complex expeditions, the first five-year plan, USSR Academy of Sciences, N. P. Gorbunov, A. E. Fersman.

ОРГАНИЗАЦИЯ, ПЛАНИРОВАНИЕ НАУЧНЫХ ЭКСПЕДИЦИЙ, ОРГАНИЗОВАННЫХ НА ПАМИРЕ И ПРИЛЕГАЮЩИХ РЕГИОНАХ, И ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЙ (30-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

Аннотация

Статья посвящена анализу особенностей и характерных черт научных экспедиций АН СССР в 30-е гг. XX в. Показано, что эти экспедиции носили не узко-направленный характер, а были комплексными, т.е. изучали многочисленные проблемы и решали целый комплекс задач. Исследование осуществлено на основе архивных материалов и трудов участников экспедиций.

Ключевые слова: Таджикистан, Памир, комплексные экспедиции, первая пятилетка, АН СССР, Н.П. Горбунов, А.Е. Ферсман.

ПОМИР ВА УНГА ТУТАШ МИНТАҚАЛАРГА УЮШТИРИЛГАН ИЛМИЙ ЭКСПЕДИЦИЯЛАРНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ, РЕЖАЛАШТИРИЛИШИ ВА КОМПЛЕКС ТАДҚИҚОТ ХУСУСИЯТЛАРИ (XX АСРНИНГ 30 ЙИЛЛАРИ)

Аннотация

Мақола XX асрнинг 30-йилларида СССР Фанлар Академияси илмий экспедицияларининг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилишга бағишланган. Бу экспедициялар тор йўналишли эмас, балки комплекс хусусият касб этган. Кўпгина муаммоларни тадқиқ этган ва комплекс вазифаларни ҳал этганлиги ёритиб берилган. Тадқиқот иши архив материаллари ва экспедиция иштирокчиларининг илмий ишлари асосида амалга оширилди.

Калит сўзлар: Тожикистон, Помир, комплекс экспедициялар, биринчи беш йиллик, СССР ФА, Н.П.Горбунов, А.Е.Ферсман.

Кириш. Совет Иттифоқи иқтисодиётини шиддат билан ривожлантиришни мўлжаллаган беш йиллик режаларнинг биринчи беш йиллиги (1928-1933 й.й.) мобайнида Тожикистон аграр республикалигича қолди. Саноатни барпо этиш борасида қишлоқ хўжалиги хомашё маҳсулотларини қайта ишлаб чиқарувчи ва енгил саноат соҳасининг ривожланишига кўпроқ аҳамият қаратилди. 1930 йилларда Тожикистоннинг ер ости бойликлари илмий жиҳатдан яхши ўрганилмаган, улар ҳақида фақат маҳаллий аҳолининг хабарларидан ва саёҳатчиларнинг тавсифларидан олинган тўлиқ бўлмаган маълумотлар мавжуд эди. Ўша вақтларда техник ва иқтисодий жиҳатдан тайёргарликнинг йўқлиги туфайли гидроэнергетика ресурсларидан ҳам фойдаланилмас эди[1].

1931 йилнинг августида республикада саноатнинг ривожланиши таҳлил қилинади ва Тожикистонда саноат табиий бойликларининг ўрганилиш даражасининг пастлиги, мавжуд бўлган ва янгидан қурилаётган корхоналарга энергетика базани яратиш учун ўрганилган энергетик манбалардан (қўмир, тоғ дарёлари) самарали фойдаланмаслик ва уларнинг суёт ўрганилиши сабабли ривожланмаётганлиги қайд этилди[2].

Республика ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш бўйича асосий тадқиқотлар 20-йилларнинг охири ва 30-

йилларнинг охирига қадар мамлакатнинг марказий муассасалари томонидан ташкил этилган йирик экспедициялар томонидан амалга оширилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. 1932 йил Тожикистон комплекси экспедицияси раҳбари Н.П.Горбунов таъкидлаганидек, ташаббус Тожикистон ССР ҳукумати томонидан ўртага ташланди. Ҳукумат СССР Фанлар Академияси олдида марказий илмий муассасаларда Фанлар Академиясининг илмий-тадқиқот фаолияти бутун Тожикистонни ва биринчи навбатда, Марказий Тожикистоннинг етарлича ўрганилмаган ҳудудларини қамраб олиши тўғрисидаги масалани қўйди. Бу эса 1932 йил экспедицияларнинг асосий йўналишини аниқлаб берди[3]. Социалистик қурилишнинг иккинчи беш йиллигида (1933-1937 й.й.) самарали фойдаланиш мақсадида, Тожикистон ССР ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш экспедициянинг асосий вазифаси этиб белгиланди[4]. Шу билан бирга, кейинчалик 1933-1937 йилларда уюштирилган Тожикистон-Помир экспедициялари олдида ҳам, республиканинг турли табиий-иқлим минтақаларини комплекс тадқиқ этиш вазифалари қўйилди.

Тадқиқот методологияси. 1933 йилда уюштирилган экспедициялар ҳудудий тартиб-қоидалар бўйича ишларни ташкил этиб, барча кучларини оғир саноат вазифа-

ларини ҳал этишга қаратди. 1932 йилнинг натижалари, муҳим фойдали қазилмалари, ўзининг энергия манбалари билан ажралиб турувчи, Тожикистонда бир қатор географик ҳудудларни аниқлашга имкон берди: 1) Шимолий Тожикистон, 2) Заравшон тумани, 3) Сталинобод тумани, 4) Дарвоз ва 5) Помир [5].

СССР Фанлар Академиясининг республикада олиб борган экспедицияга оид тадқиқотлари муносабати билан, 1933 йил 7 майда СССР Фанлар Академияси ва Оғир саноат халқ комисариати ўртасида имзоланган бош шартнома саноатнинг ривожланиш истиқболларини тасдиқлайди[6]. Академия мамлакатнинг турли ҳудудларида, жумладан, Тожикистонда, фойдали қазилмаларни қидириш ишларини амалга ошириш, Қирғизистон ва Тожикистоннинг белгиланган ҳудудларида комплекс тадқиқот ишларини ташкил этишни ўз зиммасига олди.

Тожикистон-Помир экспедициялари қуйидаги вазифаларни ўз зиммасига олди. Тожикистоннинг табиий бойликларини ўрганиш ва экспедициялар ишини охирига етказиш, яъни ҳар бир муҳим саноат объекти учун кимёвий элементларни топиш ва ундан ишлаб чиқаришда фойдаланиш йўлларини аниқлашгача бўлган тадқиқотларни тўлиқ амалга ошириш. Экспедициялар зарур ҳолларда бирор-бир нуқтанинг саноат аҳамиятини исботлаш учун чуқур разведка ишларини олиб бориб, тажриба учун қазиб олиш ва технологик тадқиқотларни амалга ошириди[7].

1933 йилда Тожикистон комплекси экспедицияси (ТКЭ) таркибида, Туркистон тоғ тизмаси шимолий ёнбағирларида ишлаган Н.В. Ионов гуруҳи, 1933 йил июл ойида Сўх ва Исфара дарё водийларида таркибида қалай элементи бўлган пегматит конларини аниқлади[8]. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида бир нечта қалай конлари қайд этилиб, Таминген Қорасув, Оксув, Исфара бирмунча истиқболли конлар ҳисобланди. 50 км масофада узилишлар билан чўзилиб ётган қалайли пегматит конлари, Туркистон-Олой тизмаси ораллиғида қалай саноати ҳудуди мавжудлигини тасдиқлади[9].

1934 йилда Тожикистон, Қирғизистон ва Марказий Осиёнинг бошқа минтақаларида қалай қазиб олишни ўрганиш бўйича олиб борилган ишлар, ер қаъридаги вулканизм маҳсулотларида қалайнинг муҳим иштирокини ифодаловчи кенг тарқалган табиий ҳодисани очиб берди. Мазкур кузатишлар, Совет Иттифоқининг барча минтақаларида гранит массивларининг айрим турларини қалайга бой бўлган ҳудудлар тўғрисидаги масалани қайта қўриб чиқишга тўғри келди [10].

1935 йилда уюштирилган экспедиция республикада маълум бўлган қалай конларида тадқиқот ишларини олиб бориб, янги қалай конларини очди [11]. Максимов бошчилигида 6-отряд, шак-шубҳасизки, саноат манфаатларига хизмат қилувчи қалай-мишьякли сифатида тавсифланган, Такфон қалай конида разведка ишларини олиб борди. Разведка ишлари жараёнида 200 тонна қалай рудалари қазиб олинди. Коннинг Сталинобод-Ўра-тепа янги автойўлига яқинлиги (2 км) саноат жиҳатдан ўзлаштирилишига катта ёрдам берди[12].

1935 йилда Тожикистон-Помир экспедицияси бошлиғи ўринбосари А.И. Ковалеров таъкидлаганидек, 1936 йилда Такфон конининг ўзида рудаларни бойитиш учун фойдали қазилмаларни бойитувчи корхона очиш мўлжалланди. Шунингдек, Машан қишлоғидан 30 км узоқликда, Қорасув дарёсининг чап қирғоғида ва Ягноб отряди тадқиқот жойларида ҳам қалай конлари аниқланди [13].

Бошқа фойдали қазилмалар каби қалай конларини қидириш ишлари Тожикистонда уларнинг саноат ўзлаштирилиши билан бир вақтнинг ўзида олиб борилди. 1933 йилда Такели ва Консой қалай конларида қазииш ишлари

бошланиб, 1934 йилдан Исфара яқинида жойлашган ҳудудларда қалай қазиб олинди[14].

1928-1933 йилларида Қорамозор руда районларида ноёб элементлар (Консой, Жанубий Дарвоз, Такели ва бошқа) ва айрим полиметалл руда конларини ўзлаштириш бошланди. Чимкент металлургия заводи Қорамозор полиметалл рудаларнинг асосий истеъмолчиси бўлди[15].

Таҳлил ва натижалар. 1928-1933 йилларида олиб борилган разведка ишлари натижасида, 1933 йилнинг апрел ойида Қорамозор кон-руда комбинати ишга туширилди. Мазкур комбинатда қўрғошин рудаларидан тажриба учун эритмалар олинди. Полиметалл рудалари ва ноёб металлар захираларини қазиб олиш технологиясини ишлаб чиқиш заруриятини келтириб чиқарди. 1933 йилда Қорамозор тез ва оқилона ўзлаштириш босқичида бўлди [16].

1933 йилда Тожикистон-Помир экспедицияси таркибида Шимолий геологик бўлим, С.Ф. Соседко раҳбарлиги остида Қорамозорни тадқиқ этиш ишларини давом эттириб, мазкур ҳудудда 50дан ортиқ фойдали қазилма конларини аниқлади. Булар орасида олтин, қўрғошин, мис, марганец, симоб, қалай тош, темир, графит, тош, феруза каби фойдали қазилмалар бор эди [17].

Тожикистон-Помир экспедициялари фундаментал ва амалий ишларни биргаликда олиб борди. Қидирув ишлари тугаганидан сўнг имкони бўлган конлар дарҳол фойдаланишга топширилди. Масалан, Нурота шеелит кони, Варзоб плавик шпати кони, Исфара қалай кони ва Помир олтини конлари. Такфон қалай-мишьяк конида, Марғузур сурма, Арчамайдон мишьяк, туз конларида ҳам шу тарзда ишлар амалга оширилди [18].

Экспедиция раҳбарларидан бири, Д.И. Щербаков шундай қайд этади: “Ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкинки, Шимолий Тожикистон, мавжуд имкониятларни ҳақиқий бойликка айлантириш учун катта табиий бойликларга эга. Мақсадга эришиш учун илмий фикр, техник билимлар ва ҳўжалик тажрибасини бирлаштиришни талаб этувчи сабр-матонатли меҳнат зарур” [19]. Таркибида ноёб металларни ўзида сақловчи конларни очишга алоҳида аҳамият берилди. Д.И. Щербаков, Ўрта Осиё ноёб элементларни қазиб олиш бўйича СССРда етакчи ўринлардан бирини эгаллаши мумкинлигини тахмин қилади [20].

Экспедиция Тожикистон учун биринчи марта гидроэнергетик кадастр ишларини амалга оширди. Тожикистоннинг потенциал гидроэнергетик ресурслари 25,5 млн. квт.ни ташкил этиб, Иттифоқ республикалари орасида иккинчи ўринни (РСФСРдан кейин – 207,3 млн. квт эгаллади. Тожикистоннинг сув кучлари СССР барча сув захираларининг 9,3 фоизини ташкил этади. Тожикистон Ўрта Осиё республикалари орасида гидроэнергетик ресурсларнинг ҳажми бўйича биринчи ўринни эгаллайди. Тожикистон Ўрта Осиё сув кучлари умумий захирасининг (қарийиб 60 млн. квт.) 43 фоизига эгалик қилади. 1 км2 ҳудудга тегишли потенциал гидроэнергетик ресурсларнинг ҳажми бўйича Тожикистон иттифоқ республикалари орасида биринчи ўринга чиқди. Тожикистон сув кучларининг солиштирма қуввати 1 км2 177,8 квт/км2, СССР бўйича 23,0 квт/км2 га нисбатан аниқланди. Тожикистоннинг аниқ қидириб топилган гидроэнергетик ресурслари 7744,4 минг квт. белгиланган қувватни ташкил этди.

Мазкур гидроэнергетик станцияларнинг ўртача йиллик қуввати қарийиб 4420 минг квт. этиб чамаланди. Тожикистон сув кучларининг потенциал қуввати 1936 йилда 25,5 млн. квт.га тенглашди. Шундай қилиб, сув ресурсларининг фақат 17 фоизи электроэнергия олиш учун ҳақиқий манба сифатида қаралди. Қолган потенциал сув ресурсларининг катта қисми ўрганилмаган ёки фойдаланиш учун мураккаб деб топилди[21].

Вахш, Заравшон, Варзоб, Гунт ва бошқаларнинг гидрологияга оид тадқиқотлари асосида биринчи марта уларнинг ўзлаштириш умумий режаси тузилди. Тожикистон-Помир экспедицияси томонидан амалга оширилган гидроэнергетик тадқиқотлар асосида электростанция қурилди. 1937 йилнинг декабр ойида 7,5 минг квт. қувватга эга бўлган Варзоб ГЭС фойдаланишга топширилди. Янги станцияларни реконструкция қилиш ҳисобига республика электростанцияларининг умумий қуввати 16,3 минг квт.га ошди. Беш йиллик режада бу кўрсаткичлар 32,6 марта кўпайди, электрэнергия ишлаб чиқариш 24,8 млн квт.ни ташкил этиб, 18,7 мартага ўсди. 1933-1937 йилларда Тожикистон ССРнинг электрэнергия ишлаб чиқариш суръати бўйича барча иттифок республикаларининг ишлаб чиқариш ҳажми аниқланди ва республиканинг энергетик қуввати 724 квт.дан 17550 квт.га кўпайиб, 24 марта ошди[22]. Экспедициялар республика халқ хўжалиги тармоқларининг равнақ топишига, энг аввало, ёқилғи-энергетика ва тоғ-кон саноатининг ривожланишига ёрдам берди.

Тожикистон ССР саноат маҳсулотларининг умумий ишлаб чиқариши 1932 йилда 51 млн. рублга, 1937 йилда 187 млн. рублгача ёки 3,7 мартага ошди. Шўроб кўмир конини саноат ўзлаштириш бўйича тайёргарлик ишлари олиб борилди, нефт қазиб олиш 50 фоизга ошди. Сталинобод туманида Варзоб гидростанцияси қурилди. Консойда полиметалл рудаларни қазиб олиш ҳажми бир неча баробарга ошди. Мелниково ва Регарда пахта тозалаш заводлари ва чарм заводи қурилди[23]. 1933-1937 йиллар мобайнида электр станциялари қуввати 32,6 марта, электр энергия ишлаб чиқариш 18,7 марта, нефт қазиб олиш 1,5 мартага ошди[24].

Қатор очилган фойдали қазилма конларида олиб борилган комплекс техник-иктисодий тадқиқотлар қисқа вақт ичида уларни амалий ўзлаштиришнинг бошланишига имкон берди. Масалан, Шимолий Тожикистонда қидирув ишлари билан бир вақтда руда синондан ўтказилди, уларни қазиб олиш, бойитиш технологияси аниқланди. Қора-

Мозор йирик корхонасини барпо этиш ҳам шу тарзда амалга оширилди.

Экспедиция ишлари республика ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига ва ресурсларни жадаллик билан ўзлаштиришга кўмак берди. Шахталарни қуриш ва реконструкция қилиш ишлари олиб борилди, нефт саноати корхоналари ривожланди, тоғ-кон саноати ўзининг маҳсулотларини ишлаб чиқара бошлади, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналари ишга тушди[25].

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, экспедициялар фаолияти юқори самарадорлик билан ажралиб турди. Ёки улар тадқиқ этаётган ҳудудлар илк бор ўрганилаётганлиги учун ҳам катта аҳамият касб этди. Тожикистон комплекси ва Тожикистон-Помир экспедициялари томонидан амалга оширилган геологик, геокимёвий разведка ва қидирув ишлари асосида Тожикистоннинг турли географик ҳудудларида фойдали қазилмаларнинг тақсирот қонунчилиги белгиланди. Саноат ўзлаштирилиши учун истиқболли бешта ихтисослаштирилган ҳудудлар аниқланди. Шимолий Тожикистон, Зарафшон, Сталинобод тумани, Дарвоз ва Помир республиканинг илмий асосланган дастлабки саноат ҳудудлари бўлди.

Экспедициялар Тожикистон учун илк бор гидроэнергетика кадастрини амалга ошириб, республиканинг яширин гидроэнергетика ресурсларини аниқлаш имконини берди. Вахш, Зарафшон, Варзоб, Гунт ва бошқаларнинг гидрологиясини тадқиқ этиш асосида, биринчи марта уларни ўзлаштириш схемаси тузилди. Кейинги йилларда ушбу кадастр Вахш гидроэлектростанциялар каскади (Бош, Марказий, Нурек, Бойпазин) қурилишини лойиҳа-лаштириш учун ҳамда Рогун ва бир қатор кичик гидроэлектростанциялар барпо этишда асос бўлди. Тожикистон комплекси ва Тожикистон-Помир экспедициялари томонидан амалга оширилган ишлар асосида Тожикистон ишлаб чиқариш кучларини ўзлаштиришнинг ҳақиқий илмий асосланган вазибалари илгари сурилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Очерки истории народного хозяйства Таджикистана (1917-1965 гг.) Душанбе: Дониш, 1967. С. 144.
2. Из истории индустриализации Таджикской ССР (1926-1941 гг.). Душанбе: Ирфон, 1972. Т. I. С. 119.
3. ГАРФ 5446- йиғма жилд, 13-рўйхат, 2479-хужжат, 3-5 варақлар.
4. Таджикская комплексная экспедиция 1932 г. Л.: Госхимтехиздат, 1933. С. 6.
5. Таджикско-Памирская экспедиция 1933 года. Л.: Госхимтехиздат, 1933. С. 3.
6. Материалы к истории Академии наук СССР за советские годы (1917-1947) // М.-Л., 1950. С. 117-118.
7. Горбунов Н.П. Научные итоги Таджикской комплексной экспедиции. М.:АН СССР, 1936. С. 26
8. Олово в Таджикистане // Коммунист Таджикистана. 1933. 24 октябрия.
9. АРАН. 174-фонд. 12-а рўйхат. 68-йиғма жилд. 34-вароқ.
10. Таджикско-Памирская экспедиция 1934 года. М.-Л.: АН СССР, 1935. С. 12.
11. 1935 йил экспедиции натижалари ҳақида қаранг: ГАРФ. 5446- йиғма жилд, 18-рўйхат, 2896-хужжат, 3-18-варақлар.
12. Ковалеров А.И. Горы раскрывают свои тайны // Коммунист Таджикистана. 1935. 5 ноября.
13. Курочкин Г.Д. Таджикские комплексные экспедиции СОПС АН СССР (1930-1932 гг.) // Исследование минеральных ресурсов экспедиции АН СССР (1919-1959 гг.). М.: Наука, 1969. С. 124.
14. Ковалеров А.И. Горы раскрывают свои тайны // Коммунист Таджикистана. 1935. 5 ноября.
15. Курочкин Г.Д. Таджикские комплексные экспедиции СОПС АН СССР (1930-1932 гг.) // Исследование минеральных ресурсов экспедиции АН СССР (1919-1959 гг.). М.: Наука, 1969. С. 124.
16. Проблемы Таджикистана: Труды первой конференции по изучению производительных сил Таджикской ССР. Л.: АН СССР, 1933. С. 15
17. Горбунов Н.П. Страна богатейших перспектив // Коммунист Таджикистана. 1933. 2 декабря.
18. Горбунов Н.П. Научные итоги Таджикской комплексной экспедиции. М.:АН СССР, 1936. С. 26.
19. Таджикско-Памирская экспедиция 1935 г. М.-Л., 1937. С. 45.
20. Ўша жойда. 107 бет.
21. Шербаков Д.И. Горные богатства Таджикистана // Вестник АН СССР. 1936. № 11, 12. С. 81.
22. История таджикского народа. М.: Наука, 1964. Т. III. Кн. 1. С. 284.
23. Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР // Государственная плановая комиссия при Совнаркоме 23. СССР. М.: Госпланиздат, 1939. С. 55.
24. Ўша жойда. 155 бет.
25. История таджикского народа. М.: Наука, 1964. Т. III. Кн. 1. С. 284, 285.

УДК: 2621

Нодиржон ҚУРБОНОВ,
Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси
E-mail:nodirjonqurbonov@gmail.com

ТДПУ доценти, т.ф.н. Ҳ.Матякубов тақризи асосида

HISTORY OF TASHKENT EARTHQUAKE: PERSEVERANCE AND STABILITY

Abstract

To date, it is not possible to accurately assess the socio-economic impacts associated with earthquakes. This is because the materials being analyzed also contain inconsistent information about the consequences of the earthquake. The main reason for this is that earthquakes have the property of causing secondary damage, along with causing enormous damage. That is, the devastation caused by earthquakes can be completely destroyed by the secondary emergencies it causes. In this case, the amount of losses will be very large and these losses will be calculated based on probability theory.

Key words: earthquake, natural disaster, emergency, loss, earthquake, active area, destruction, disaster, population, area, city, seismically active.

ИСТОРИЯ ТАШКЕНТСКОГО ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЯ: СТОЙКОСТЬ И УСТОЙЧИВОСТЬ

Аннотация

На сегодняшний день невозможно полностью оценить социально-экономические последствия землетрясений. Это связано с тем, что анализируемые материалы также содержат противоречивую информацию о последствиях землетрясения. Основная причина этого заключается в том, что землетрясения могут вызывать вторичный ущерб, а также причинять огромный ущерб. То есть разрушения, вызванные землетрясениями, могут быть полностью уничтожены вторичными чрезвычайными ситуациями, которые они вызывают. В этом случае размер убытков будет очень большим, и эти убытки будут рассчитаны на основе теории вероятностей.

Ключевые слова: землетрясение, стихийное бедствие, чрезвычайная ситуация, ущерб, землетрясение, активная зона, разрушение, катастрофа, население, территория, город, сейсмически активный.

ТОШКЕНТ ЗИЛЗИЛАСИ ТАРИХИ: МАТОНАТ ВА САБОТ

Аннотация

Айни кунларгача ер силкинишлари билан боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий таъсирларни аниқ баҳолашнинг тўла имконияти мавжуд эмас. Чунки таҳлил этилаётган материалларда зилзила оқибатлари ҳақида бир-бирига мос келмайдиган маълумотлар ҳам учрайди. Бунинг асосий сабаби – ер силкинишларининг жуда катта талафот келтириши билан бирга иккинчи хавфли ҳодисаларни юзага чиқариш хусусиятига эга эканлигидир. Яъни зилзилалар келтирган вайронагарчиликларни у келтириб чиқарган иккиламчи фавқуллода вазиятлар батамом йўқ қилиб юбориши мумкин. Бундай ҳолда йўқотишлар миқдори жуда катта бўлади ва бу йўқотишлар эҳтимоллик назарияси асосида ҳисоблаб чиқарилади.

Калит сўзлар: зилзила, табиий офат, фавқуллода вазият, талафот, ер силкиниши, фаол ҳудуд, вайрона, офат, аҳоли, ҳудуд, шаҳар, сейсмик фаол.

Кирриш. Тошкент шаҳри Ўзбекистон сейсмик фаол ҳудудининг бир қисми ҳисобланади. Шу сабаб шаҳар ўз тарихида кўплаб ер силкинишларини бошидан ўтказган. Кейинги 150 йил мобайнида шаҳар аҳолиси учун катта хавф солган 10га яқин кучли ер силкинишлари бўлиб ўтди. Жумладан, буларга Тошкентда 1866 йил 26 апрель, 1868 йил 4 февраль ҳамда 4 апрель, 1886 йил 29 ноябрь, 1924 йил 7 июн, 1959 йил 24 октябрь, 1966 йил 26 апрель, 1980 йил 11 декабрь, 2008 йил 22 август кунларида содир бўлган зилзилаларни мисол сифатида келтириш мумкин. Тошкент шаҳри Тошкент-Пском сейсмик зонасида жойлашгани боис, бундай зилзилалар кўплаб бўлиб туриши табиий ҳолдир[1].

Тарихда “Тошкент зилзиласи” деб ном олган табиий офат Тошкент шаҳри ҳудудида 1966 йилнинг 26 апрель куни эрта тонгда соат 5 дан 23 дақиқа ўтганда юз берди. Ер остидан келган кучли шовқин, тебраниш ва ёрқин рангнинг пайдо бўлиши шаҳар аҳолини ўйғотиб юборди. Бироқ аҳолининг асосий қисми бу пайтда уйғонган ва ҳовлиларда ўз юмушлари билан банд эдилар. Зилзиланинг

эрта тонгда юз берганлиги кўпгина инсонларнинг ҳаётини сақлаб қолиниш сабабларидан бири бўлган[2].

Тадқиқот методологияси. Зилзила маркази Тошкент шаҳрининг Қашқар ва Лабзак маҳалласи ўрнида бўлиб, гипоцентри 8 км чуқурликда бўлган 8 баллик ер қимирлаши содир бўлди. Зилзила юз беришидан олдин зилзила эпицентридаги жойларга туташ бўлмаган электр симларида қиска туташув, чирокларнинг ўз-ўзидан ўчиб ёниши, ҳавода ёрқин рангларнинг пайдо бўлиши ҳолатлари кузатилган. Биринчи ер силкинишидан сўнг бир неча марта кучсиз зилзилалар қайд қилинди, 7 баллгача бўлган зилзилалар 9,11,12,13,14 ва 29 май, 5 ва 29 июнь ҳамда 4 июль кунлари ҳамда, 1967 йилнинг 24 мартида қайтарилиб турди [3].

Бу ер силкиниши оқибатида шаҳардаги 2 миллион метр квадрат уй жой вайрон бўлди. 700та савдо ва жамоат овқатланиш объектлари, 245та саноат биноси, 236та маъмурий бино, 185та тиббиёт муассасаси, 181та ўқув юртлари, 36та маданий оқартув муассасаси, 26та коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари зарар кўрди. Оқибатда 78 минг оила, яъни 300 мингдан ортиқ аҳоли бошпанасиз

қолди, 8 киши вафот этди, 2211 киши яраланди, 200 киши касалхонага ётқизилди[4].

Табиий офатлар, жумладан, ер силкинишларининг қайтарилиб туриши кишиларни турли касалликлар билан оғриши ёки жароҳатланишига, рухий тушқинлик, асаб тараңглашуви ҳолатини кучайишига сабаб бўлиши мумкин. Шаҳарда юз берган такрорий зилзилалар сабабли одамларни ваҳимага тушиб қолиши натижасида 1000 дан ортиқ одамлар касалхоналарга ётқизилди. Айниқса, 10 май кечаси содир бўлган такрорий зилзила асаби тараңг турган одамларда юрак тутиб қолишлар сонини орттирди. Касалхоналарда юрак касалликлари туфайли бир неча ўнлаб одамлар вафот этди. Чунки 1966 йил 26 апрелдан 1969 йилнинг 31 декабрга қадар 1102 марта ер силкиниши юз берди. Ўша пайтда оммавий ахборот воситаларида, “26 апрелдан буён 12 кун ўтди. Ер ҳамон тебраниб турибди. 26 апрель соат 11 дан 48 минут ўтганда сейсмограмлар лентаси 5-6 балли тебранишларни қайд этди. 12 кун давомида ер силкиниши ҳаммаси бўлиб 264 марта қайтарилди”. Шу сабабли, кўрқув ичида қолган кўплаб одамлар палатка ва уйларнинг ҳовлиларида тунашган.

Тошкент зилзиласи оқибатларини тугатиш, шаҳарни қайта тиклаш мақсадида давлат идораларининг иш тартибига ўзгартиришлар киритилди. Жумладан, 1966 йил 13 майдаги Республика ҳукумати Комиссияси тавсиясига мувофиқ Ўзбекистон ССР Марказий Советининг “Тошкентдаги зилзила оқибатларини тугатишга доир баъзи тадбирлар ҳақида”ги Қарорига биноан шаҳардаги 5, 6, 7, 9 синфлардаги имтиҳонларни бекор қилиш ва шу синфларда ўқув йилини 14 майда якунлаш, мактабларнинг 8, 10 синфлардаги машғулотларни 14 майда тугатиб, битирув имтиҳонларини шу йили 16 майдан 1 июнгача ўтказиш учун кўрсатмалар берилди. Олий ўқув юрти талабалари эса зилзила оқибатларини тугатишга жалб қилинди [5].

СССР Министрлар Советининг кўрсатмасига биноан Тошкент шаҳридан 125 минг нафар ўқувчи пионер лагерларида дам олдилар. Ўқувчиларни пионер лагерларига бориб келиши ва дам олиши билан боғлиқ барча харажатлар ижтимоий сўғурта томонидан тўланди.

Зилзила вақтида жароҳатланганларга ўз вақтида ҳар томонлама ва сифатли ёрдам кўрсатишга қатор омиллар тўсиқ бўлди. Бундай вазиятда жароҳатланганларга биринчи ёрдам кўрсатиш учун очиқ ҳавода касалхоналар ташкил этишга зарурат туғилди. Натижада, 72,4 фоиз касалларни очиқ ҳавода ётқизиб даволашга тўғри келди [6]. Айниқса, кунларнинг исиб бориши эпидемиологик вазиятни издан чиқармаслиги учун санитар-назорат ишлари кучайтирилди. Шаҳарга мамлакатнинг турли ҳудудларидан 50дан ортиқ санитар врачлар ёрдамга олиб келинди.

Зилзилаларнинг тез-тез қайтарилиб туриши одамларда ваҳиманинг ортишига ва кўрқинч ҳиссининг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Айниқса, аҳолининг рухий ҳолатига кескин таъсир этиши натижасида, турли хил қўшимча касаллар сони ортиб кетди. Масалан, ушбу касалликлар сонига зилзила пайтида шикастланганларни қўшмаган ҳолда, гипертоник касалликлар билан оғриган беморлар сони 3225тага, яъни 11 фоизга ортди. Зилзиладан кейинги 5 ой давомида эса Тошкент шаҳрининг тўртта туманида юрак касалликлари сони икки баробар кўпайгани кузатилган. Шунингдек, йил давомида Тошкент шаҳрида инфаркт-миокарди билан касалланганлар сони ортиб кетганлиги кузатилган, шу йили уларнинг сони 745тага етган. 1966 йил апрель-декабрь ойларида бу касалликлар билан оғриганлар сони 1965 йилдагига нисбатан киёсий таҳлил этилганда икки баробар ошгани кузатилди.

Ер силкиниши даврида, ўткир ва давомли кўрқув ҳолати мия-қон айланиш тизими билан боғлиқ касаллик билан оғриган беморлар сонини ортишига сабаб бўлди ва

касалларнинг асосий қисмини ёшлар ташкил этди. 1965 йилда бу касаллик билан оғриганлар сони 30дан 60 ёшгача бўлганларни 7,1 фоизини ташкил қилган бўлса, зилзиладан сўнг улар сони 12 фоизга ўсди, 50-60 ёшлар ўртасидагилар эса 3 фоизни ташкил қилди. Айни шу пайтда 60дан 80 ёшгача бўлганлар орасидан бу касалликлар билан, мурожаат этганлар 10 фоизга камайди.

Зилзиладан вайронага айланган шаҳарни тиклаш учун собиқ СССРнинг бошқа ҳудудларидан курувчилар билан бирга йирик олимлар, инженерлар, лойиҳалаштирувчи муҳандислар ҳамда ҳарбий курувчилар ва илмий экспедициялар етиб кела бошлади. Биринчи ёрдам поездди 17 майда Украинадан, 26 майда Москвадан, 27 майда Новосибирскдан, 16 июнда Белоруссиядан етиб келди. Шаҳар мунтаъзам равишда чодирлар, дори-дармон, озиқ-овқат ва саноат-қурилиш маҳсулотлари, техника, ёқилғи ва бошқа керакли маҳсулотлар билан таъминланиб турилди. Тошкентда чодир палаткалар ўрнатилди, 600та вақтинчалик савдо дўкони ва овқатланиш ошхоналари очилди. Шу жумладан, Озарбайжон ҳам бегараз ёрдам кўлларини узатди. Озарбайжонлик курувчилар томонидан 1966 йилда 1,4 миллион рубльлик иш бажарилди. Улар томонидан 1966 йилнинг ўзида 120 та квартира қуриб битказилди.

Ҳукумат томонидан зилзила оқибатларини зудлик билан тугатиш, бошпанасиз қолганларни жойлаштириш, давлат ва шахсий мол-мулкни сақлашга оид тезкор чоратадбирлар режалари ишлаб чиқилди ҳамда унинг учун маъсул бўлган 25 кишидан иборат ҳукумат комиссияси тузилди.

Комиссия томонидан зилзиладан жабр кўрган аҳолига ёрдам кўрсатиш мақсадида алоҳида хайрия ёрдамлари ташкил этилди. Жумладан, Тошкент давлат банк канторасидан алоҳида ҳисоб рақами очилиб, унга собиқ СССРнинг турли ҳудудларидан келиб тушган маблағ миқдори 9 миллион 975 минг рубльни ташкил этди. Тошкент фондига тушга пуллар зилзиладан жабр кўрган аҳолига сарф этилди[7].

Аҳолини уй-жой билан таъминлаш ишларини тезлаштириш мақсадида Ўзбекистон ССР Коммунистик Партия Марказий Кометети ва Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми томонидан “Тошкент шаҳрида капитал қурилиш ва тиклаш ишларини бошқаришни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармон қабул қилинди. 7 майда эса зилзила оқибатида вайронага айланган шаҳарни тиклаш мақсадида Ўзбекистон ССР Олий Совет Президиуми Фармонида биноан Ўзбекистон ССР Марказий Совети қошида Тошкент шаҳрини тиклаш ва қурилиш ишлари Бош бошқармаси – “Главташкентстрой” ташкил этилди[8].

Зилзилаларни қайтарилиб туриши, ундан зарарланган биноларни янада кўпроқ бузилиб – вайронага айлантириши ва аҳолига шикаст етказиши эътиборга олиниб, минглаб оилалар ўз уйларида шойинч кўчирилиб, чодир палаткаларга жойлаштирилди. Зилзиланинг биринчи кунлариданоқ Мудофаа вазирлиги томонидан 15 минг дон палатка етказиб бериш билан бирга, ёғочдан махсус ясалган палаткалар барпо этилди. 1966 йилнинг 25 майда шаҳарда ўрнатилган палаткалар сони 15440тани ташкил этди. Палаткали шаҳарлар электр энергияси, сантехника ва ювиниш хоналари билан таъминланди[9]. Шаҳар аҳолисига тиббий хизмат кўрсатиш учун 22та палаткали тиббий пунктлар ҳам тикланди.

Куз фасли кириб ҳавонинг совий бошлаши ва ёғин-сочинли кунларнинг ортиб бориши палаткаларда яшаётган оилаларни тезроқ хонадонларга кўчиришни талаб қилар эди. Бироқ аҳолининг барчасини янги уй билан таъминлаш, шунингдек, капитал таъмирлашга муҳтож уйлари тўла таъмирлаш имконияти бўлмагани боис, ҳуку-

мат комиссияси қурилиш ишларини жадал давом эттирган ҳолда, аҳолини зичлигини ошириш чорасини ҳам кўрди.

Унга кўра, хонадонларда аҳоли сонини ошириш, ётоқхона ва айрим маъмурий биноларни хонадонларга мослаштиришга ва хусусий уй қуришга имконият берилди. Шунингдек, бошқа шаҳарларга кўчиб кетиш истаги бўлганларга шароит яратиб берилди.

Тошкентда зилзиланинг тез-тез такрорланиб туриши натижасида бошқа республикалардан келган турли миллат вакиллари собиқ иттифокнинг турли ҳудудларига кўчиб кета бошлади. 1966 йилнинг май-июнь ойларида Тошкентдан СССРнинг ҳамда Ўзбекистоннинг турли шаҳар ва вилоятларига 6400 оила кўчиб кетди ва улар уй-жой билан таъминланди.

Республика комиссияси томонидан 1966 йил 26 майида “Зилзиладан азият чеккан Тошкент шаҳри фуқаролари учун индивидуал уй-жойлар қуриш учун ёрдам кўрсатиш тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Бу Қарорга биноан ҳар бир хўжалик учун 300-500 рублгача моддий ёрдам кўрсатилди[10].

Таҳлил ва натижалар. Уй-жойларини капитал таъмирлаш учун эса ҳар бир оилага 150-200 рублгача моддий ёрдам берилди. Шу тариқа 1966 йил 1 ноябрга қадар 43675 оилага 5 миллион рубль ёрдам кўрсатилди. Хусусий уйларни қуриш учун 1500 рублгача кредит бериш йўлга қўйилди, берилган ёрдам натижасида шу йилнинг 1 июлига қадар 3 мингта оила ўз уйларини қайта таъмирлаб кўчиб кирди[11].

1966-67 йиллар давомида Тошкент қурилишида собиқ СССРнинг бошқа Республикаларидан 25 мингдан ортиқ қурувчилар иштирок этдилар. Биргина Россиядан 10 минг, Украинадан эса 4,5 минг қурувчи ёрдамга келди. Қозоғистон ССР, Озарбажон ССР, Грузия ССР ва Беларуссия ССРдан қурувчилар шаҳарни барпо этишда

фаол иш олиб бордилар. Жумладан, Тожикистон ССРнинг Ленинобод қурилиш трестининг қурувчилари Тошкент шаҳрида 5330 метр квадрат 4та 44 кавартирала йирик панелли уй қуриб аҳолига топширдилар. Москва қурувчилари Чилонзор 26-даҳасида, Озарбайжонлик қурувчилар эса Чилонзор “К-24” даҳасида ва Навоий кўчасида 7та кўп каватли биноларни барпо этдилар. 1967 йил 1 февраль ҳолатига кўра Озарбайжонлик 580 нафар қурувчи Тошкент қурилишига ўз ҳиссасини қўшди. Темирийўл орқали қурилиш хомашёлари етказиб бериб турилди.

Тошкент зилзиласи оқибатларини тугатиш учун олиб борилган бунёдкорлик ишлари янги бир йўлдош шаҳар – Сергели шаҳрини пайдо бўлишига замин бўлди. 1966 йил 11 октябрда Ўзбекистон ССР Марказий Комитетининг “Сергелига кўчиб ўтиш тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Сергелини қуриш лойиҳа-сметаси 48 миллион рубльни ташкил этди. Қурилиш ишлари 1966 йил ноябрь ойидан бошланиб 1967 йил бошигача Сергели туманида 150 минг метр квадрат уй-жой қуриб битказилди.

Тошкент шаҳрида олиб борилган қурилиш ишлари натижасида 1966 йилнинг охирига келиб, қарийб 300 минг аҳоли уй-жой билан таъминланди. 1970 йилга қадар 3,2 миллион метр квадрат уй-жой қурилди. Бу бинолар бузилганига нисбатан 1,6 барабар кўпни ташкил этди [12].

Хўлоса ва таклифлар. 1966 йилдаги Тошкент зилзиласи маҳаллий халқ бошига катта қулфатлар олиб келиш билан бирга, сейсмология соҳасини ривожлантиришда янги бир паллани бошлаб берди. Бу ер силкиниши Республикада ўзига хос илмий текшириш институтларини ташкил қилинишига, бино ва иншоотларнинг қурилиши натижасида шаҳар манзарасини ўзгаришига сабаб бўлди. Шунингдек, аҳоли орасида меҳр-оқибат туйғусини янада жонланишига олиб келди.

АДАБИЁТЛАР

1. Пойдевор//Фан ва турмуш. 1982 йил. № 1 (327) 16-бет., Тарих ва табиий хавф//Муҳофаза+. - 2014. № 4(114). 8-бет.
2. Зилзила тафсилотлари // Совет Ўзбекистони. - 1966 й. 13 май № 105.
3. Тошкент сейсмик станцияси хабар қилади // Совет Ўзбекистони. - 1966 й. 15 май. № 107 (18.369)
4. Немис халқ уюшмаси ваколатхонаси. Тошкент 1966 йил зилзиласи: гувоҳлар хотираси. Т.: 2008 й. - 15-бет.
5. Зилзила оқибатларини тугатиш // Совет Ўзбекистони. 1966 й. 13 май.,
6. Ўзбекистон КП МК, Ўз ССР ОС Президиуми ва МСнинг Тошкент шаҳрини аҳолисига Мурожаати // Совет Ўзбекистони. - 1966 й. 1 май. № 98.
7. Дўстлик ажойиб бойлик // Тошкент бинокори. - 1967 й. 5 апрель № 41 (119)
8. Государственный комитет Совета министров УзССР по делам строительству. “Ликвидация последствий Ташкентского землетрясения”. Т.: “Узбекистан” 1972 г. - стр. 16.
9. КПСС МК ва СССР Министрлар Совети ҳукумат йиғилиши // Правда. 1966 й. 8 май.
10. Государственный комитет Совета министров УзССР по делам строительству. “Ликвидация последствий Ташкентского землетрясения”. Т.: “Узбекистан” 1972 г. - стр. 10.
11. Жасорат майдони // Тошкент бинокори. - 1968 й. 26 апрель № 50 (281)
12. Тошкентдаги офат ва жасорат // Ёш ленинчи. - 1991 й. 24 апрель № 63 (13.739)

УДК: 391.1:008(575.1)

Набижон НАРЗИЕВ,

ЎЗМУ Тарих факультети “Антропология ва этнология” кафедраси катта ўқитувчиси

E-mail: nabinarziev@mail.ru

ЎЗМУ профессори т.ф.д. Аширов А.А. тақризи асосида.

ETHNOLINGUISTIC ANALYSIS OF THE CONCEPT OF NORMATIVE CRITERIA IN THE UZBEK CULTURE OF COMMUNICATION

Abstract

This article gives an idea of the normative criteria that are considered important in describing the culture of communication. These criteria are important when studying the norms of etiquette, which are embedded in a certain system in the culture of communication, have their own borders and history. The normative criterion in the culture of communication characteristic of the Uzbek people, which has been discolored for centuries, is ethno-Judaism, ethnic identity, ethnography of the people, various customs, scientific conclusions about innovative and transformational processes.

Key words: communication culture, norm, criterion, etiquette, ethnolinguistics, religious criterion, subculture, stereotype, socialization, stratification.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ НОРМАТИВНЫХ КРИТЕРИЕВ В УЗБЕКСКОЙ КУЛЬТУРЕ ОБЩЕНИЯ

Аннотация

В данной статье дается представление о нормативных критериях, которые считаются важными при описании культуры общения. Эти критерии важны при изучении норм этикета, которые заложены в определенную систему в культуре общения, имеют свои границы и историю. Нормативным критерием в культуре общения, характерным для узбекского народа, который веками обесцвечивался, является этноиудаизм, этническая самобытность, этнография народа, различные обычаи, научные выводы об инновационных и трансформационных процессах.

Ключевые слова: культура общения, норма, критерий, этикет, этнолингвистика, религиозные критерии, субкультура, стереотип, социализация, стратификация.

ЎЗБЕК МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИДА МЕЪЁРИЙ МЕЗОН ТУШУНЧАСИНИНГ ЭТНОЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада мулоқот маданияти тавсифида муҳим ҳисобланган меъёрий мезонлар ҳақида фикрлар келтирилади. Бу мезонларнинг мулоқот маданиятидаги маълум бир тизимга солинган, ўз чегара доираси ва тарихига эга бўлган этикет нормаларини ўрганишда аҳамияти каттадир. Асрлар давомида сайқалланиб келаётган ўзбек халқига хос бўлган мулоқот маданиятидаги меъёрий мезонларда этноҳудудийлик, этник ўзига хослик, халқ этнографияси, турли урф-одатлар, инновация ва трансформацион жараёнларга доир илмий ҳулосалар келтирилади.

Калит сўзлар: мулоқот маданияти, меъёр, мезон, этикет, этнолингвистика, диний мезон, субмаданият, стереотип, социализация, стратификация.

Кириш. Бугунги кунда этнология ва антропология оид тадқиқотларнинг ўрганиш доирасида умумийликдан хусусийликка кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Айниқса, бундай изланишлар туташ фанлар: этносоциология, этнопедагогика, этнопсихология, этнолингвистика каби фанлар доирасида кузатилмоқда. Улар орасида этнолингвистика халқ маданиятининг тил хусусиятлари билан боғлиқ жиҳатларини кенг ўрганадиган фан сифатида ривожланиб бормоқда. Шунингдек, замонавий Ғарб этнологиясидаги тадқиқотларда ижтимоий тузилмалар ёки онг тузилмаларига эмас, балки тил (мулоқот) орқали жамият ва дунё ҳақида тушунча ва ғояларни шакллантириш жараёнида қизиқиш билдирмоқдалар. Францияда шаклланган “Анналар мактаби” намоёндаларидан Бернард Лепти, Ричард Шарте каби антропологларнинг ишларида бунга кўпроқ ғувоҳ бўламиз[1]. Этнолингвистикада мулоқот маданиятининг муҳим жиҳатларидан бўлган “меъёрий мезон” тушунчасига ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мулоқот маданиятининг ижтимоий аҳамиятига доир жиҳатларини ўрганишда социологлар О. Конт[2], Э. Дюркгейм[3] ишларини алоҳида таъкидлаш керак. Уларнинг ишларида муло-

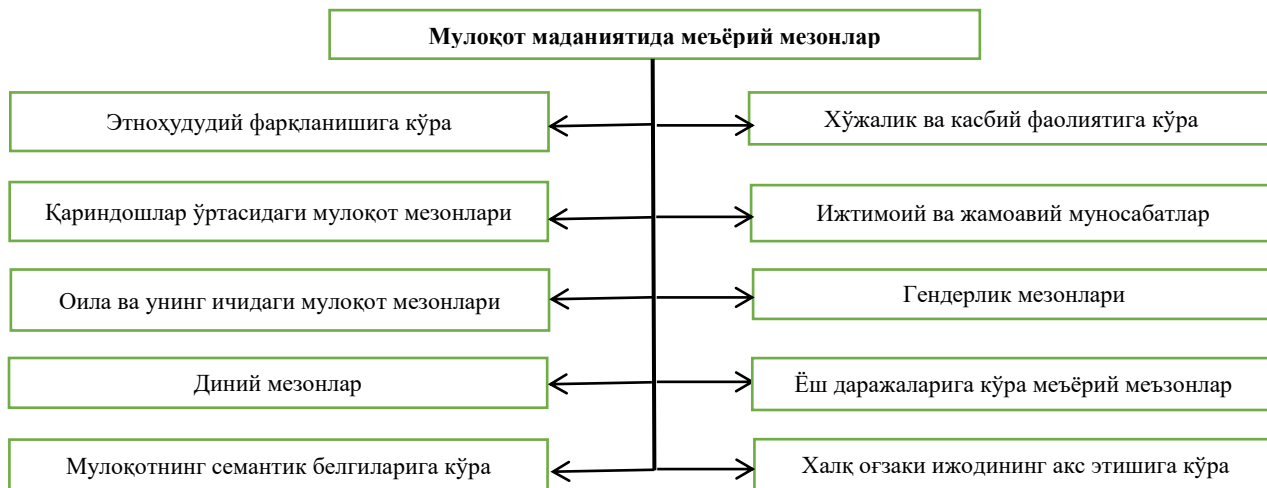
қот вақтидаги инсонларга хос шахсий фазилатлар, ҳуқ-атворларидаги семантик хусусиятлар, анъанавий ва замонавий жамиятларда инсонларда кузатиладиган ижтимоийлашув жараёнлари, ижтимоий гуруҳлар ва институтларда одамларнинг мослашиши, ижтимоий статус, мулоқот маданияти ва ҳуқ-атвор масалалари юзасидан назарий ғоялар илгари сурилади. С.И.Ожегов, А.К.Байбурин, А.Л.Топорков, Б.Х. Бгажников, С.А.Лугуев каби олимларнинг ишларида ҳам мулоқот маданияти асосий объект сифатида, алоҳида этник гуруҳлар мисолида ўрганилган[4]. Америкалик антрополог Эдуард Т.Холл мулоқот вақтида кузатиладиган хатти-ҳаракатлар, мулоқот вақтида таъсир этувчи омиллар, новербал хатти-ҳаракатларнинг амалий аҳамиятларининг ижтимоий ва этник хусусиятларда акс этиши юзасидан илмий ғояларни берган [5]. Маҳаллий муаллифлардан Б.Убайдуллаева, Н.Азимова, С.Давлатова, Д.Алимжанова ишларида мавзуга оид назарий ғоялар илгари сурилган.

Тадқиқот методологияси. Мақоланинг тадқиқот методологияси сифатида қиёсий таҳлил қилиш, таққослаш, анализ, кузатиш-таҳлил, дала этнографик ва социолог сўровлар, фанлараро ёндашув усулларидан фойда-

ланилган. Туташ фанлар доирасида (этнолингвистика) мавзуларни тизимлаштириш, бир-бирига боғлаш, аниқла-наётган масалаларни илмий тадқиқ этиш имкониятини беради.

Таҳлил ва натижалар. Бизнингча, мулоқот маданиятида “меъёрий мезон” тушунчасига ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу мезон мулоқот маданиятида маълум бир тизимга солинган, ўз чегара доираси ва тари-

хига эга бўлган қоидалар йиғиндисидир. Асрлар давомида сайқалланиб келаётган ўзбек халқига хос бўлган мулоқот маданиятидаги бу меъёрий мезонларда этнохудудийлик, этник ўзига хослик, халқ этнографияси, турли урф-одатлар, инновация ва трансформацион жараёнлар кузатилади. Меъёрий мезонларига кўра, мулоқот маданиятини қуйида-гича таснифлашни тавсия этамиз. (1-чизма).

Уларнинг ҳар бири таҳлилий тадқиқотларни талаб этади. Жумладан, баъзиларига тўхталиб ўтаемиз:

Этнохудудий фарқланишига кўра мезонлар. Этнология ва антропологияда халқларнинг этник киёфларини белгилашда этнохудудий фарқлар етакчи омил саналади. Ўз навбатида бу мулоқот этикетларида кўпроқ кўзга ташланади. Жумладан: ўзбекларда сўзлашиш шеvasи, мурожаат шакллари, маракаларда ўтириб-туришларига кўра водий ва воҳа, тоғолди ва дашт аҳолисига хос фарли жиҳатларни кўришимиз мумкин. Шунингдек, худудий фарқларга кўра шаҳар ва қишлоқ аҳолисига хос мулоқот этикетларига ажратишимиз мумкин. XX асрнинг 2-ярмида Ўзбекистондаги шаҳарлар эски ва янги шаҳарларга ажрала бошлаган. Шунингдек, саноатлашган шаҳарларнинг ҳам вужудга кела бошлаши ўзбеклар мулоқот маданияти тарансформацион жараёнларга учрашига олиб келган.

Хўжалик ва касбий фаолиятларига доир мулоқот мезонлари. Аҳолининг хўжалик фаолияти ва касб-корларига кўра ҳам таснифлаш мумкин. Бунда асосан анъанавий деҳқончилик, чорвачилик ва хунармандчилик фаолияти билан шуғулланувчи аҳоли орасида кенг тарқалган мулоқот этикетлари назарда тутилади. Деҳқончиликда

эгаларида ҳам ўзига хос мулоқот этикетлари мавжуд. Айниқса, улар томонидан амал қилинадиган устоз-шогирд анъаналарида буни кўришимиз мумкин. Шогирдлар устоз билан мулоқот этикетидида итоаткорлик, сабрлилик, тўғри-сўзлик, андишалик каби фазилатларни кенг намоён эта олган. Архив манбаларида келтирилишича, ўзбекларда хунармандлар ўз шогирдларига “Қўл бериш” маросимида шу ўрганган хунари унга ризқ насиба бериши, барака топиши нафакат сўзда, балки бажариладиган одатларда ҳам акс этган. Ўрта Осиё халқларида хунармандчилик одатларига устанинг шогирдга қўл бериш одатларида ҳам ўзига хос мулоқот маданияти кўзга ташланади. Жумладан, уста шогирдига панд-насихатлар қилаётганда, шогирд ўрнидан туриб, бошини эгиб эшитиб турган. Шогирднинг бўйнига узун оқ мато ташлаб икки томондан иккита уста ушлаб турган. Бу билан шу нарсга анлангани, усталар ўртасида ўзаро алоқалар узилмаслигига ишора қилинган (1-расм) [6]. Шундан сўнг, уста шогирдни ўз олдига чақириб унинг чап қўйнига нон солган. Бу билан ризқнинг бут булсин, топганинг нон каби азиз бўлсин деган маънони англалган (2-расм) [7].

1- расм. ЎзРКФФА материаллари № 0-94315.

экин экиш ва ҳосилни йиғиб олишдаги, хунармандлардаги устоз-шогирд муносабатларидаги урф-одатларда кузатиладиган этикетларда ҳам мулоқотнинг ўзига хос амал қилинадиган тартиблари шаклланган. Ҳар бир касб-хунар

2-расм. ЎзРКФФА материаллари № 0-94316

Касб-хунар билан боғлиқ мулоқот этикетларда хунармандлар томонидан амал қилинадиган рисоланинг (“Рисола” арабча сўз бўлиб, “хаф”, “нозил этилган”, “тарғибот”, “хунармандчиликка бағишланган асар” маъноларини англатади) аҳамияти катта бўлган[8]. Қарийб барча рисолалар мазмунини умумислом қоидаларига таянилган

холда яратилганлигини кўришимиз мумкин. Рисолани яратилишида дин намоёндаларининг таъсири бўлганлигини аниқ сезиш мумкин[9]. Шунинг учун бўлса керак, узтоз-шогирд муносабатларини белгилашдаги мулоқот этикетларига хос бундай хусусиятлар узоқ йиллар давомида сақланиб қолган. Бобо, ғолиб, оқсақол, уста каби мақомга эга бўлган хунармандлар рисолада белгиланган талаблар асосида ўз халфалари билан муносабатларни ўрнатганлар. Устоз шогирдига ўз касбини ўргатиш билан бирга, уни тарбиялаши, тариқат илмидан сабоқ бериши керак бўлган. Ўз навбатида шогирд ўз устозини ҳурмат қилиши, унга самимий муносабатда бўлиши талаб этилган [10]. Жумладан, бобо лавозими XX асрнинг бошларигача сақланиб қолсада[11], кейинги даврларда ижтимоий ва оилавий муносабатларда ўз этимологиясини сақлаб қолган. Дала тадқиқотларида ўзбеклар анъанавий мулоқот маданиятида бугунги кунгача “бобо” атамаси оиланинг катта фарзандига ёки оилада кўпчилик кулоқ соладиган, “айтганини қилдирадиган” фарзандларга нисбатан “оиламиз бобоси” деган ибораларга дуч келдик[12].

Ижтимоий ва жамоавий мезонларга кўра. Инсон ижтимоийлашиш босқичида кўплаб ўзгаришларни бошидан кечирилади. Бу ўзгаришлар ундаги хулқ атвор ва атрофдаги инсонларга бўлган муносабатларда намоён бўлади. Бундай ўзгаришларга фарзанднинг ҳаётга ижтимоийлашувида атрофга бўлган муносабати кўпроқ назарда тутилади. Бу ҳақда ёзган Н.С. Лыкошиннинг таъкидлашича “Ўлка аҳолисининг 5-6 ёшдаги ўғил болалари бегоналар олдида ўзларини тутишни билиб олган бўладилар. Катталар орасида ўз ўринларини билиб ҳатти-ҳаракат қиладилар”[13]. Айниқса, йигит кишининг уйланиши ёки киз боланинг турмушга чиқиши, фарзандли бўлиши, қуандали бўлиши, набирали бўлиши, маълум бир ижтимоий статусга эга бўлиши мавқеидаги ўзгаришларда кўришимиз мумкин. Одатда бундай ўзгаришлар орқали инсонлар ўзларини атрофдагилар томонидан ижобий қабул қилинишига кўпроқ эътибор қаратилади. Масалан, Ҳажга бориб келиб, ҳожилик мақомига эга бўлган инсонларнинг хулқ-атвори, ҳатти-ҳаракатларида, атрофдагиларга бўлган муносабатларида кузатиладиган ўзгаришларда кузатилади. Шундан келиб чиқиб, мулоқот маданиятининг ижтимоий ва жамоавий мезонларни инсонлар шахсияти, уларнинг ижтимоийлашуви, ижтимоий мавқеи, ижтимоий институтлар ва гуруҳларда кечадиган жараёнлар ташкил этади.

Мулоқот маданиятида гендерлик мезонлар. Бугун замонавий социология фанида “Ижтимоий стратификация” (лотинча stratum – қатлам, facio – бажараман) атамасидан кенг фойдаланилади. Ҳар қандай жамиятга хос бўлган ижтимоий стратификациянинг устивор йўналишларидан бири бу – жинсга кўра, яъни эркак ва аёлга бўлинишидир. Бу ижтимоий тенгсизлик ва табақаланиш белгилари ва мезонлари тизими бўлиб, биз ўрганаётган мавзу доирасида ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бугунги кунда аёллар ижтимоий мулоқот доирасини кенгайтириш юзасидан танқидий фикрлар билдирилиб, жумладан, урф-одат ва анъаналаримиздаги таъқиқ ва чекловлар, Марказий Осиё халқларига хос келиннинг эрнинг қариндошлари билан бевосита муносабатларини таъқиқланиши, келин ўғирлаш одатлари орқали хотин қизлар ҳуқуқларининг бузилишига оид илмий мақолалар ёзилган[14]. Бу масаланинг илдизлари ибтидоий даврларга бориб тақалади. Аёл киши турмушга чиқар экан, бегона мухитга тушиб қолади, айни вақтда эрнинг уруғларига қўшила олмайди ва ўз уруғлари билан алоқани маълум даражада йўқотади. Кейинчалик айрим жамиятларда аёл киши эр уруғига расман кира бошлаган, лекин бунда унинг тенгсизлиги анъанаси амал қилган. У халқ йиғинларида, суд мажлисларида ва маданий йиғилишларда қатнашишдан четга чи-

қиб қолган ёки уларда жимгина туриб қатнашган. Аёлларга белгиланган бир қатор ўзига хос патриархат турмуш кўрсатмалари пайдо бўлди, яъни эркакларга йўл бериш, эркаклар тўпланган жойларга бормаслик, бошқа жамоат жойларида зарурат бўлмаса кўринмаслик ва х.к.. Жамоат жойларида заруратсиз кўринмаслик аёлларнинг одамлардан узоқлашиб кетишига олиб келди, бу эса кейинчалик мусулмонларнинг диний ҳуқуқи шариат томонидан тасдиқланди[15]. Тадқиқотларимиз даврида мулоқот маданияти билан боғлиқ гендер тенглик масаласи ўрганилганда мулоқот маданиятида халқимизга хос ибдо-хаё, орномус, сабр-тоқат, андишалик, бир-сўзлилик, қатъиятчилик аёл ва эркаклар ўртасида фарқ бўлиб келган. Мулоқот маданиятида айнан бу жиҳатларнинг ажралиб туриши асрлар давомида ўзбек халқига хос этник киёфани шаклланишига олиб келган. XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб, Ўзбекистон ҳудудида аёлларнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик ишларига жалб қилиниши, ижтимоий муносабатларда уларнинг ролини ошишига олиб кела бошлаган. Архив ҳужжатларида ҳам аёлнинг оиладан ташқарида ҳам ўз яқинлари билан бўлган мулоқот этикетларига оид маълумотлар келтирилади. XX асрнинг 50-йилларида колхозларда ишлайдиган эркакларга (механизаторларга) уларнинг аёллари тушлик олиб келиб, далаларда бирга овқатланиб суҳбат қилиш одатлари ҳам кўзга ташланади. Бу аёлларни ўз турмуш ўртоқлари билан жамоатчилик жойларида эркин суҳбатлашишлари кузатилади (3-расм) [16]. Дала этнографик сўровларда бу масала юзасидан суҳбатлар ўтказганимизда бундай ҳолатлар жуда ҳам кам кузатилганлигини ахборотчилар таъкидлаб ўтишган[17]. Бизнингча бундай ҳолатларни шу давр мафқурасидаги тарғибот ташвиқот ишларининг намунаси деб билиш ҳам мумкин. Иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги гендер тенглик

3-расм. ЎзРКФФА материаллари № 0-40515, 1957

тушунчалари билан ижтимоий муносабатлардаги гендер тенгликни аралаштирмаслигимиз лозим. Бу масала баъзи ғарб мамлакатларида бир деб қаралсада, ўзбек мулоқот маданиятида гендер тенглик кузатилмайди ва бунга анъана ҳамда маросимларимиз йўл қўймаган. Буни биз оила ичидаги муносабатларда, жамоавий муносабатларда кўришимиз мумкин. Халқимиз орасида мулоқотларда “эркак бўл”, “йигит сўзи” каби номусий иборалари гендерлик мезонларида эркакларнинг устунлик хусусиятини англатган. Ўзбек мулоқот маданиятида бу масала амалдаги қонунчиликдан кўра кўпроқ, анъана ва урф-одатларга амал қилинишини кўришимиз мумкин. Ўтказилган дала сўровларида “Оиладиги мулоқот маданиятида эркак ва аёлларнинг тенг бўлишларига муносабатингиз” деб берилган саволга респондентларнинг 82 фоизи эркаклар (оталар)ни кўрсатиб, бу устунликни фарзандлар тарбиясида ижобий натижаларга олиб келишини ва жамоатчилик томонидан тўғри қабул қилинишини аҳамияти катта эканлигини таъкидлашган. Дала тадқиқотларида жамо-

атчилик жойларида, оилага меҳмон келганда аёлнинг ўз эрига итоаткор эканлигини, ҳурмат қилишини ўз ҳатти-ҳаракатлари билан кўрсатиб туриши ибод-ҳаёлилик, оилага хос муносабат этикети эканлигини намоён этилиши аниқланди [18].

Мулоқот маданиятидаги диний меъзонлар. Бунда биз мулоқотнинг шу жиҳатига эътибор берилдики, ўзаро мулоқот маданиятида диний эътиқод ва тасуувлар билан боғлиқ этикетлар назарда тутилади. Бу жиҳатдан ўзбек халқида исломий қадриятлар етакчилик қилсада, исломгача бўлган одатлар ҳам кўзга ташланади. Ўзбекларда 3-4 киши йиғилгач, суҳбат бошлашдан аввал дуо ўқиб, кейин суҳбатни бошлаш, мулоқот вақтида яратгани эслаш, шукрона қилиш каби одатларимиз борки, бу ўз навбатида мулоқотнинг диний мезонларини ташкил этади.

Мулоқотнинг ёш даражаларига кўра меъёрий меъзонлари. Ўзбек халқида “Каттага ҳурмат бўл, кичikka иззат бўл”, “Катталар гапирганда кичиклар аралашмайди” деган мақоллар борки, бу ёшга кўра муносабатлар меъзонларини ўзида намоён этганлигидан дарак беради. Бошқа халқларда бўлгани каби ўзбеклар ўртасида ҳам ўзаро муносабатларда ёш хусусиятларининг аҳамияти каттадир. Қадимдан ўзбекларда дастурхон атрофида, оила ичидаги муносабатларда, жамоавий маросимларда бўладиган мулоқотларда ёшнинг катта-кичиклиги инobatга олиб келинган. Ўтказилган этнографик сўровнома натижаларига кўра “*мулоқот вақтида суҳбатдошингизнинг қайси жиҳатларини кўпроқ эътиборга оласиз?*” деб берилган саволга респондентларнинг 62 фоизи инсонларнинг ёшини, 34 фоизи аввалдан таниш ёки яқин билишига кўра, 4 фоизи ташки қўринишига эътибор беришини таъкидлаган. “*Дастурхон атрофидаги мулоқотларда қайси омил етакчи рол ўйнайди*” деб берилган саволга респондентларнинг 77 фоизи “*инсонларнинг ёши*” деб жавоб беришган. Шунингдек, ўзбекларда ўзаро муомалада ўзидан катталар олдида андиша сақлаш одатлари ҳам борки, уларда ёш ва ижтимоий омиллар етакчилик қилган.

Антропология ва этнологияда мулоқот маданиятининг ёш даражаларни тадқиқ этиш масаласи “Ёшликка хос символизация” атамаси билан тилга олинади. Жумладан, инсон антропологиясида ёш ўтган сари ўзгаришлар кузатилагандек, мулоқот нормаларида ҳам ёшнинг таъсири каттадир. Антрополог И.С. Коннинг таъкидлашича, инсон ёшининг ижтимоий ҳаётга мослашиб бориши, ўзлигини англаши, ўзаро муносабатларда ёшнинг аҳамияти катталигини таъкидлаб, маданиятда ёшга доир белгиларни қуйидаги 5та жиҳатини санаб ўтади [19]. Айнан шу жиҳатларни ўзбек мулоқот маданияти доирасида қуйидагича изоҳлашимиз мумкин: 1) *ёшликка хос меъёрий ўлчовлар* – яъни, ҳар бир ёш давларида мулоқот маданиятига хос белгилаб берилган меъёрларнинг мавжудлигидир. Бунини шундай изоҳлаш мумкинки, ёши катталар муносабатларида уят ёки мумкин бўлмаган одатлардан ўзларини анча тийишлари кузатилса. Ёшлар учун одатий ҳолатда қаралиши, баъзида сўзлашув жараёнида ҳақоратли сўзларнинг ишлатилиши ўзаро кескин танқидларга учрамаслигини кузатиш мумкин. Ижтимоий ҳаётда инсоннинг маълум бир ёшга етиши билан боғлиқ бўладиган ўзгаришларда мулоқот узфлари, яъни мулоқот билан боғлиқ ҳатти-ҳаракатлар кўпроқ фоизни ташкил этади. Ўтказилган ижтимоий сўровномаларимизда “Мулоқот жарёнида инсон ёшининг аҳамияти борми? деб берилган саволда респондентларнинг 70 фоизи “одатда ёш катталашган сари инсонлар мулоқот вақтида тажрибалироқ бўладилар”, 30 фоизи ёши катталар мулоқот вақтида ёшларга нисбатан персептивлик (латинча “persipere”- қабул қилмоқ, мулоқот вақтида суҳбатдошни тушуниш ва

уни ўрнига ўзини қўя билиш) томондан устунлик қилишларини таъкидлайдилар.

2) *ёшга оид стереотиплар* – яъни, мулоқот маданиятида ёшга доир муносабатларда хулқ атворлардаги фарқлар, ажралиб туришлар назарда тутилади. Бу эса тасодифий эмас, чунки хулқ-атвор стереотиплари маданиятнинг этник ўзига хослигини аниқ ифода этади [20]. Ҳар бир жамиятда ишлаб чиқилган стереотипик хулқ-атвор шакллари мавжуд бўлиб, ҳар доим ҳам уларни маросим ва одатлар билан бошқариб бўлмайди. Ёшга оид стереотиплардаги ўзгаришлар, аввало, мулоқот этикетларида, болаларнинг ижтимоийлашувида, технологик жараёнлар таъсири ва бошқалар учун хосдир. Бу турдаги хулқ-атворлар юзасидан баъзи этнографик ўрганишлар мавжуд бўлиб, аввало, бу болаларни тарбиялаш, ўқитишнинг анъанавий усуллари, шунингдек, мулоқот стереотипларини ўрганиш учун қўлланилган [21]. Ёшга оид стереотипларда социализация жараёнининг аҳамияти каттадир. Социализация жараёнини амалга оширишда асосий воситачи бўлган ота-она, қариндош, тенгдош-тенгқурлар ва жамоа фаоллари кабиларнинг вазифалари ўзгаради, шунингдек, болаларни ўқитиш ва тарбиялашни амалга оширувчи махсус институтлар пайдо бўлади [22]. Бунини шундай изоҳлаш мумкинки, мулоқот маданиятида ёшга доир стереотиплар ўзгарувчан ва таъсирларга берилувчан бўлиб, улар даврлар ўтиши билан ўзининг хусусиятларини ўзгартириб боради. Катта авлод вакиллари кичик авлодларга хос бўлган мулоқот маданиятига оид стереотипларни баъзида ўз маданиятларига хос бўлмаган одатлар сифатида қарайдилар. Ёки аксинча, ёш авлод вакиллари катталарга хос мулоқот одатларига эскилик саркити сифатида қарайдилар ва улар олдида андишалик ёки қаршилик позициясини танлайдилар.

3) *Ёш билан чегараланувчи рамзий (қийёсий) омиллар (жиҳатлар)* – бунда, инсонлар ўртасидаги мулоқот маданиятида кузатиладиган рамзий ҳатти-ҳаракатларда маълум бир ёш чегараларнинг аҳамияти назарда тутилади. Жумладан, ўзбеклар мулоқот контекстида, фарзандни айниқса ўғил болаларни бирор бир фаолиятга чақиришда уни мактабни яқинда тугатиши, 18 ёшга тўлганлигига урғу бериб гапирилиши, уйланмаган ёшларга нисбатан – яқинда ўттиз ёшга кириши, ёмон одатлари бор инсонларга нисбатан “Қиркка кириб ҳам қуйилмаганлиги” каби ибораларнинг ёш билан қийёсланиш ҳолатларида кузатишимиз мумкин.

4) *Ёш билан боғлиқ одатлар* – яъни, мулоқот маданиятида ёшга доир одатлар ўзида миллий ва этник хусусиятларини кўпроқ намоён этади. Бунга оилада болага нисбатан мулоқотда эркалаш одати, ёши катта ва кичиклар ўртасида саломлашиш одатларини мисол қилиб олишимиз мумкин. Иштимоийлашиш жараёнида ёш билан боғлиқ одатларда катталар ўз навбатида ўрнатилган вазифасини ўтаб ва улар (ота-она, яқин қариндошлар, таълим муассасалари) томонидан назоратга олиб борилган. Бу ҳақда кўпроқ диссертациямизнинг кейинги бобларида батафсилроқ тўхталамиз.

5) *ёшга оид субмаданиятлар* – яъни, мулоқот маданиятида хулқ-атвор ва муносабатларнинг ажралиб туриши назарда тутилади. Олиб борилган кузатувлар натижасида ҳар бир ёш даражаларининг (болалар, ўсмирлар, ёшлар, катталар, қариялар) мулоқот вақтида ўзлари эътироф этадиган, таянадиган, тўғри деб биладиган субмаданиятлари мавжудлиги аниқланди. Бу масалада ўтказилган ижтимоий сўровномада ёшларнинг ўз ота оналари билан боғлиқ муносабатлар меъёрлари ўрганилганда респондентлар қуйидаги фактларга кўпроқ тўхталиб ўтишган: *ёшлар хулқ атворидан катталар кўпинча нолишади* (78 %), *ёшларни субмаданиятларга берилувчан деб биладилар*

(67 %), *ёшлар ўз мақсадлари ҳақида ота-оналарига очик айтмайдилар* (71%). Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, *ёшга оид субмаданиятлар ўз чегара доирасига эга бўлиб, хулқ-атвор одатларида ўзини намоён этади*. Бу чегара инсон ёши, ижтимоийлашуви ва унинг этник мансублигига хос бўлган анъана ва урф одатлар таъсирида йўқолади ёки синкритик хусусиятини намоён этади. Дала маълумотларида ўрганилишича XX асрнинг 80-90-йилларида ўсмир ёшлар ўртасида (йигитлар назарда тутиляпти) саломлашиш вақтида ўпишиб кўришиш одати кўзга ташланган [23]. Бу одат ўз даврида субмаданият сифатида катталар томонидан эътироф этилсада, ижтимоий-сиёсий муносабатларда мулоқот маданиятида яқинлик, дўстлик, қариндошлик муносабатларининг рамзи сифатида қаралган. Кейинчалик бу субмаданиятнинг бир кўриниши сифатида ўзининг ижтимоий аҳамиятини ёқота бошлаган. Юқорида билдирилган фикрлардан келиб чиқиб, мулоқот маданиятида ёшга оид хусусиятларнинг аҳамияти катта бўлиб, ижтимоийлашув жараёнида бир-бирини тўлдириб келадиган босқичларга эгадир. Мулоқот маданиятида ҳар бир ёш давлари ўз ахлоқ нормалари ва этнографиясини ярата олиши билан характерланади.

Хулоса ва таклифлар. Халқимиз маънавий-ахлоқий ҳаётининг мезони ва негизларидан бири бўлиб келган ҳамда кишиларни қомиллик даражасига етказишга хизмат қиладиган мулоқот маданияти ўзининг бой лингвистик таркиби ва этнографик хусусиятлари билан ажралиб туради. Юқорида келтирилган тавсифлар мулоқот маданиятининг этник хусусиятларини ёритишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Мулоқот маданиятини ўрганишда унинг қайси халққа мансублигини, антропологик ва этнолингвистик тавсифини ўрганишда меъёрий мезон тушунчасини белгилаб олиш, ишнинг назарий ва амалий жиҳатларини ёритишда аҳамияти каттадир. Мақоланинг ижтимоий аҳамияти шундаки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 майдаги “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4307-сонли қарорида белгиланган [24] оила, маҳалла, таълим муассасалари ва меҳнат жамоаларида ижтимоий-маънавий муҳитни ўрганиш ва соғломлаштиришга қаратилган фаолиятда иштирок этиш доирасида олиб борилаётган амалий ишларнинг илмий жиҳатларини ёритиб беришда аҳамияти деб ўйлаймиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Lepetit B. Histoire des pratiques, pratiques de l'histoire// Les formes de l'expérience : une autre histoire sociale. Paris: A. Michel, 1995. P. 13–14., Chartoer R. Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime. Paris, 1987.
2. О.Конт. Дух позитивной философии. Классика отечественной и зарубежной этнологии и социокультурной антропологии. Москва: Директ-Медиа, 2002. 201 стр.
3. Э. Дюркгейм. Элементарные формы религиозной жизни. Тотемическая система в Австралии. М. Дело. 2018
4. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М.: Высшая школа, 1974г. С-352.; Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. Ленинград. 1990. С-165.; Бгажноков. Б.Х. Очерки этнографии общения у адыгов. Нальчик, 1983.; Лугусев С.А. Культура поведения и этикет дагестанцев (XIX - начало XX века) Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 2006. - 304 с.
5. Edward T. Hall. The Silent Language. New York: Doubleday and Co., Inc., 1959. 240 pp. <https://book.asia/book/1246244/53c684>.
6. ЎзРКФФА материаллари № 0-94315. Ремесленные обряды. Посещение в цех.
7. ЎзРКФФА материаллари № 0-94316. Ремесленные обряды. Посещение в цех.
8. Давлатова С. Ўзбек анъанавий хунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида. Т.: Янги нашр. 2018й. 280-281 б.
9. Сухарева О.А. К вопросу о генезисе профессиональных культов у таджиков и узбеков. Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии. 1960г. С-196.
10. Атажанова Д. Рисола – источник по изучению отдельных отраслей истории ремесла. Ташкент. O'zbekiston tarixi. – 2005 й., 2-сон, 82 бет.
11. Давлатова С. Ўзбек анъанавий хунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида. Т.Янги нашр. 2018й. 282 бет.
12. Дала тадқиқотлари. Фарғона вилояти Ўзбекистон тумани. Ислон қишлоғи. 2017й.
13. Лакошин Н.С. Хороший тон на Востоке. Петроград. Калокольная. 1915 г. С-4.
14. Алимжанова Д. Гендер ва ривожланиш. Гендер муносабатлари назарияси ва амалиётига кириш. Тошкент. 2007 й. 29 б. <https://drive.google.com/file/d/10lqL8BZ829awGHqjBgAUjC6TqwPtM0Yz/view>.
15. Азимова Н., Шермухамедова Ж. Гендер ва ривожланиш. Тошкент. 2007й. 352 б.
16. ЎзРКФФА материаллари № 0-40515, 1957 йил, Тошкент вилояти, Ўрта Чирчиқ тумани, Юлдош Эргашев ўз турмуш ўртоғи билан. Пун суръати
17. Дала тадқиқотлари. Бухоро вилояти. 2018 й.
18. Дала тадқиқотлари. Ғиждувон тумани. Қорабоғ қишлоғи. 2018 й.
19. И.С.Кон. К проблеме возрастного символизма. Советская этнография. Москва. Наука. № 6. С- 98-100. (192)
20. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М.: Наука, 1973, с.230.
21. Бгажноков Б.Х. Очерки этнографии общения адыгов. Нальчик: Эльбрус, 1983г.
22. Убайдуллаева Б. Ўзбекларнинг ёш авлод тарбияси борасидаги анъаналари ва замонавийлик.- Т.:Янги нашр., 137-б.
23. Дала ёзувлари. Бухоро вилояти. Ғиждувон тумани. 2018 йил.
24. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 майдаги “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4307-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/4320700>

УДК:902.03(575.1)

Ҳикматжон ПАЛВАНОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
Археология кафедраси таянч докторанти
E-mail: palvanov_84@mail.ru

ЎЗМУ профессори т.ф.д. Мавлонов Ў.М тақризи асосида

THE MAIN FEATURES OF ARCHEOLOGICAL MONUMENT OF ANCIENT KHOREZM

Abstract

The article analyzes ancient archaeological sites, including the architecture and material culture of the Kushan and Kangyui periods, based on the study of the Avesta data, the works of Greek historians, the inscriptions of the Beykhestun rock, as well as the scientific works of Russian archaeologists.

Keywords: Avesto, Kushan, Kangyuy, Kalaligir, Kuzyaligir, Kuykirilgankala, Tuprakkala, Charmayon.

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ХОРЕЗМА В ЭПОХУ АНТИЧНОСТИ

Аннотация

В статье на основе изучения данных Авесты, трудов греческих историков, надписей скалы Бейхестун, а также научных работ российских археологов, анализируются античные археологические памятники, в том числе архитектура и материальная культура Кушанского и Кангюйского периода.

Ключевые слова: Авеста, Кушан, Кангюй, Кальалигир, Кузалигир, Куйкирилганкаля, Тупраккаля Чарманёп.

ХОРАЗМ АНТИК ДАВРИ АРХЕОЛОГИК ЁДГОРЛИКЛАРИНИ ЎРГАНИШДА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Аннотация

Мақолада Хоразм антик даври археологик ёдгорликларини ўрганишдаги ўзига хос хусусиятлар тўғрисида сўз юритилиб, жумладан, “Авесто”, юнон тарихчи мутафаккирларининг фикрлари ва “Бехистун” қоясига битилган манбалар, рус археологлари тадқиқотлари, Кушон ва Кангюй даври архитектураси ва моддий маданияти бўйича тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Авесто, Кушон, Кангюй, Қальалиқир, Қўзалиқир, Қўйкирилганкаля, Тупроққалъа, Чарманёп.

Хоразм воҳаси ҳақида гап кетар экан, биринчи Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов, “Тарих бунни жуда яхши билади – бу бетакрор ўлкада жуда қадим замонлардан бошлаб ўтроқ турмуш тарзи, деҳқончилик ва суғориш тартиби, савдо ва ҳунармандчилик, маданият ва таълим юксак даражада ривож топгани барчамизга аён” деб таъкидлаган эди[1].

Хоразм ўзига хос ва бетакрор маданият диёри. У нафақат Ўрта Осиёда, балки жаҳонда машҳур қадимий воҳалардан бир ҳисобланади.

Хоразм Турон ва Эрон минтақалари ораллигида жойлашган бу тарихий ўлка фанда икки хил: Қадимги Хоразм ва Катта Хоразм номлари билан маълум. Хоразм ҳақидаги илк маълумотлар Авесто, Доро I нинг Бехистун китоблари, қадимги Юнон муаллифлари Гекатий, Геродот ва бошқаларнинг асарларида учрайди.

“Хоразм” атамаси (топоними) Авестода Хваризам, қадимий форсийчада Уваразмис, лотинчада Хорасмия ва юнончада Хоразлия деб аталган. Хоразм тарихининг билимдони С.П.Толстов “Хоразм” атамаси талқинлари орасида эронча “Хурр-Хуршед” ва “зм-зем” сўзлари асосида юзага келган номнинг “Қуёшли ўлка”, “Қуёшли ер” деб аталиши ҳақиқатга яқин этнонимдир деб таъкид-ласа-да, Хоразмни “Хварри ёки Харри (Хуррий) халқ ўлкаси”, “Қуёш (халқи) ери” деб изоҳлайди[2].

“Авесто”нинг яшт қисмида Хоразм “Минг ир-моқли дарё”, “Қўллар ва ўтлоқларга бой ўлка” сифатида мадҳ этилади. Ана шундай бетакрор, ўзига хос замин тарихини ўрганиш ва тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқ-дир.

Амударёнинг чап қирғоқида – Туркменистондаги Тошхөвүз вилоятининг қўҳна Чарманёп канали ҳудудида Хоразмнинг илк қулдорлик даврига оид ёдгорликлар

топилган. Мавжуд қадимий истеҳкомлар теварак-атрофи узун кетган халқоб сувли ботқоқликлардан иборат табиий баландликларга қурилган. Бу антик шаҳар харобалари тарихда Қальалиқир ва Қўзалиқир номи билан машҳур[3].

Қўзалиқир ўзи ишғол қилган табиий баландлик-нинг шаклига мувофиқ сатҳи 1000х400 метр келадиган уч-бурчакдан иборатдир. Текшираётган қўҳна харобалардан энг қадимийси ҳисобланган бу ёдгорликда икки қурилиш қатламининг топилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Қуйи қатламнинг (янги эрадан аввалги VII-V асрлар) қурилиш техникаси классик Хоразмнинг қурилиш техникасидан кескин суратда ажралиб турувчи бир талай хусусиятларга эга. Чунончи, хом ғиштдан стандарти бу ерда тамомила бошқача, классик давр учун хос бўлган ўчоқ ўрнида икки хонали ўчоқ (печ)ни қўрамиз. Бу ерда ясси бостирмалар кўп бўлиб, гумбазлар учрамайди. Агар бунга сопол буюм-ларнинг архаик қўринишига эга эканини ҳамда сополда отиладиган тошлар мутлақо бўлмагани ҳолда, скифлар-нинг бронзадан ясалган камон ўқларининг ниҳоятда кўплиги, шунингдек, чорва таркиби ҳам бошқача эканини бирга қўшиб ҳисобласак, Қадимги Хоразм кўз ўнгимизда бир талай ўзига хос хусусиятлари билан намоён бўлади. Қўзалиқирнинг юқори қурилиш қатламидаги фарқ шундан иборатки, илгариги тўғри тўртбурчак (ўлчами 52х26х10 см) ғишт ўрнига бутун антик Хоразмга хос (40х40х10 см) шаклдаги ғиштга ўтилган. Архитектура жиҳатдан эса юқори қатлам классик Кангюй даври архитектурасига кўп жиҳатдан яқинлашиб кетади. Шаҳар тузилиши ажойиб хусусиятга эга: жуда қалин ва бир неча километр узунликдаги девор билан ўралган, шаҳар харобасининг деворлари қатор солинган тор бинолардан иборат [4].

Шаҳарларни текшириш улар янги эрадан аввалги I минг йилликнинг ўрталарига оид эканлигини кўрсатди;

янги эрадан аввалги VI-IV асрларга мос келувчи бронзадан қилинган “скиф” ёй ўқларининг архаик характердалиги, қўл билан ҳаракатлантирилаётган кулолчилик чархида горизантал из тушириб ишланган анча бесунақай сопол идишлар шундан далолат беради. Бундай керамикани кейинги Кангюй даврида гуллаб яшнаган сўнги шаҳарларнинг энг пастки қатламларида учратамиз (Бозорқалъа, Жонбосқалъа). Уларнинг лойихалаштирилгани жуда ўзига хос: қадимий шаҳарнинг улкан ички саҳнида маданий қатлам учрамайди; саҳн усти шағал билан қопланган яланг тепалик юзасида жойлашган.

Қадимги шаҳар аҳолиси ёдгорликнинг атрофини қуршаб олган шаҳарнинг қалин деворлари орасида яширинган гумбазли узун тор йўлакларида яшаган. Қалъалиқирда ана шундай иккита ўзаро параллел йўлак, Кўзалиқирда эса учта йўлак бўлган[5].

Қалъалиқир шаҳрининг шимолидаги деворга ичкаридан ёндоштириб кўп хужрали бино солинган. Текширишлар шуни кўрсатадики, бу бино дафн этиш маросими билан боғлиқ бўлиб, уни археологлар “Жасадлар уйи”, яъни хилхона деб атаганлар. Чунки бу бинода махсус сополдан ясалган катта кути (оссуарий)ларда киши жасадларининг суяклари сақланган. Муқаддас китоб “Авесто”да ҳам бу шаҳарлар ҳақида кўп нарсалар ёзилган. Бу китобда афсонавий шахс Йимо (Ўрта аср дostonларида Жамшид) асос солган “Тўрт бурчакли Вара” истехкоми Қалъалиқир ва Кўзалиқир каби шаҳарларнинг архитектураси ҳамда ўша даврдаги Хоразмнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётининг баъзи томонлари тасвир этилган[6].

Баланд ва қалин деворлар билан ўраб олинган шаҳар ичидаги кенг майдон молкўра эканлиги – хоразмликларда ўша даврларда чорвачилик ривожланганлигини кўрсатади. Шаҳар теварагидаги суғориш иншоотларининг қолдиқлари эса унда яшовчиларнинг деҳқончилик билан ҳам шуғулланганлигидан дарак беради. Шунга ўхшаш ёдгорликлар Фарғона водийсидан ҳам топилган.

Археологик қазималар ичида учрайдиган хилма-хил топилмалар эрамиздан аввалги IV-I асрларда, яъни Кангюй даврида қалъа аҳолисининг ҳўжалик ва маданий ҳаёти қандай бўлганлигини тасвирлашга имкон беради. Жуда кўп учрайдиган сопол идишлар орасида туя ва эшакларда олиб юриладиган (фляга)га ўхшаш идиш синикларидаги расмлар алоҳида кўзга ташланиб туради. Бу идишларнинг бирида тахтда ўтириб бола эмизаётган аёл, иккинчисида эса муштлашишга тайёрланаётган эркак (қадимги аждодларимиз бокс билан таниш бўлиши эҳтимоли) аниқ тасвирланган[7].

Бошқа бир идишда бўрттирилиб безатилган композициянинг марказида бош тасвири бўлиб, у ён томондан кўриниб туради, четда эса грифон деган баҳайбат қанотли отга ўхшаш афсонавий махлуқ тасвирланган. Яна бир сувдон парчасида серхашам қилиб безатилган дубулға кийган эркак сурати туширилган бўлиб, дубулға тожиги афсонавий қушнинг тасвири ишланган, энсага тушиб турадиган қисмига эса одам маскаси (никоби) солинган. Қўйқирилганқалъа учун характерли бўлган ва бандининг юқори қисмида шернинг боши тасвирланган кўзаларни, оғзи одам шаклида ишланган жажжи идишни ҳамда от ва грифонларнинг образлари берилган кўп рангли сопол ритон (ичкилик ичиладиган шохсимон идиш) ларнинг бир талай парчаларини ҳам рельефли флягалар жумласига киритиш мумкин[8].

Милoddan аввалги I аср охирларида Ўрта Осиё қудратли Кушон империясига қиради. Хоразмнинг Кушон даврига оид тарихи жуда ҳам ноаниқ. Аммо бу даврда Хоразм шохларининг тангалари ўрнини кушонликлар тангаси эгаллашишга қараганда Хоразм Кушон империяси таркибига кирган деб фараз қилиш мумкин. Эрамизнинг

III асрларида Хоразмда маҳаллий шохларнинг тангалари зарб қилиниши ва кушон тангаларини сиқиб чиқарилиши Хоразмнинг яна илгаригидай мустақилликка эришганлигини кўрсатади.

Кушон империяси даврида дин, архитектура ва санъат соҳасида рўй берган ўзгаришлар Хоразм маданиятига ҳам таъсир этди. Шунингдек, қадимги Бактрия (Термиз яқинидаги Айритом ёдгорлиги). Тохаристон (Сурхондарё вилоятининг Ангор туманидаги Болаликтепа ёдгорлиги) маданияти ҳам Гандҳар санъати аънаваларининг бевосита таъсири остида тараққий қилган. Натижада Хоразмда учрайдиган кушон даври ҳайкалчаларининг кўриниши анча ўзгаради. Эндиликда ҳайкалчалардаги кийим ва безаклар кангюй давриниқидан серхашам бўлмай, унда гандҳар санъатининг таъсири сезилиб туради. Янги типдаги ҳайкалчалар ҳинд кийимларидагидай анча ери очик бўлиб, бу ҳол унинг будда образлари билан боғлиқ эканлигини кўрсатади[9].

Хоразмнинг Кушон даврига оид ёдгорликлари ҳам жуда бой ва ажойибдир. Бу даврда ҳам илгаригидай суғориш тармоқлари ривожланади ва такомиллашади, эски қалъалар қайта қурилади, янги қалъалар ва аҳоли яшайдиган истехкомлар вужудга келади. Янги пайдо бўлган суғориш иншоотларидан Қирққиз ва Тупроққалъа каналларини айтиб ўтиш лозим.

Кушон империясининг шимолий чегараларидаги кучли мудофаа иншоотларига Говурқалъа ҳам қиради. Қалъа Амударё қирғоғидаги Султон Увайс тоғининг ғарбий тизмаларини кесиб ўтган жойда, дарё ва дарё бўйлаб кетадиган йўлни мудофаа қилишга қулай бўлган баланд қоя устида қурилган. Бу истехком тахминан эрамизнинг I-III асрларига оид бўлиб, мудофаада ҳарбий кемалар ҳам қатнашган.

Говурқалъа икки қатор шинакли қўшдеворли оғишган тўрт бурчакдан иборат. Деворларнинг бошқа қаторида ундан бироз баландроқ кўтарилган, ораси 20 метр масофада қўйилган тўғри бурчакли буржлар мавжуд. Бурчаклардаги буржлар Кушон даври меъморчилик аънаваларига асосланган бўлиб, “Қалдирғоч думига” ўхшатиб қурилган. Қурилиш жиҳатдан унинг Аёз-1га яқин туриши – бу қалъаларнинг барчаси бир мудофаа тизими билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Лекин Говурқалъада икки қатор шинакларнинг борлиги уни бир томондан Кангюй даврига оид Жонбосқалъа каби ёдгорликлар билан ҳам боғлиқ эканлигидан дарак беради.

Деворларга қўйилган катта ва қалин (40x40x10) ғиштларнинг деярли 25-30 фоизига тамға босилган. Кангюй ва Кушон даврига тегишли бармоқ билан лойга босилган 16 хил тамға белгилари аниқланган. Шубҳасиз бу тамғалар айрим уруғларнинг белгилари бўлган.

Қалъа ичида шимолий девор бўйлаб қурилган хона харобалари мавжуд. Қалъанинг шимолий-ғарб бурчагида тўрт бурчак қурилган зал алоҳида ажралиб туради. Зал деворлари сувоқ қилинган ва унга нақш берилганлиги билиниб турибди. Тўрт деворда тўрт тоқча бўлиб, ўртада тошдан усталик билан ясалган иккита тагкурси қўйилган. Зал қазиб текширилганда ҳайкал топилган. Лойдан ясалиб эркак кишининг бошини тасвирловчи бу ҳайкал алоҳида диққатга сазовордир.

Умуман олганда, Хоразм антик даври ёдгорликларининг ўзига хос жиҳатлари тўғрисида гап кетар экан, бу ерда Тупроққалъа маданиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимдир.

Археология ашёлари Тупроққалъанинг пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихини уч қурилиш даврдан иборат эканлигини ёрқин тасвирлайди.

1 – қурилиш даври эрамиздан аввалги V-IV асрлар. Бу даврда қалъа пахса девор билан ўраб олинган бўлиб, йўлак ва ярим айлана миноралардан иборат бўлган.

2 – қурилиш даври эрамиздан аввалги III-I асрлар. Бу даврда пахса девор устига тўрт томони тенг хом гиштли девор қурилган. Бундай ҳажмдаги гишт минора қурилишида ҳам ишлатилган. Қалъанинг ички қисмида девор бўйлаб уй хоналари қурилган.

3 – қурилиш даври эрамизнинг I-IV асрлари. Бу қурилиш даврида гишт девор устига хом гишт аралаш пахса девор қурилган.

Тупроққалъанинг шимолий-ғарбий қисмида сарой жойлашган, учта кунгур билан мустаҳкамланган. Саройнинг майдони 6,5 минг м². Саройда бир неча “Катта заллар” очилган бўлиб, уларнинг деворларида турли ҳайкал тасвирлари туширилган, топилган ашёларга қараб уй хоналари “Подшо зали”, “Аскар зали”, “Буғу зали” номини олган. Сарой хоналаридаги катта аҳамиятга эга бўлган ашёлардан бири тери ва ёғоч тахтачаларга ёзилган 120 га яқин подшолик архив ҳужжатлари олинганлигидир. Асосий қисмда тасвирланган ов саҳналари, одамлар тасвирлари диққатга сазовар, мавзули лавҳлар ўсимликсимон нақшлар билан уйғунлаштирилган. Яхши сақланган айрим тасвирлар Хоразм ранг тасвири (арфа чалаётган аёл тасвири) нинг ишланишини қушон гандхар аъналарини билан боғлаш имконини беради, шунингдек, шундай қиёфалар ҳам учрайдики, бу қиёфалар Сурия, Миср ёки шимолий Қора денгиз бўйи халқларининг Рим даври санъатида учрашини тадқиқотчилар аниқлаган. Барча тасвирлар ўта эркинлик ва ҳаққонийлик билан яратилган бўлиб, Қадимий Хоразмнинг юксак бадиий маданиятидан дарак беради[10].

Тупроққалъанинг меморий тузилишида муҳим ўрин тутган мудофаа элементларидан бири минорадир. Девор бўйлаб кўп сонли ярим айлана шаклдаги миноралар жойлашган. Миноралар ўртасидаги майдон 22 метрдан иборат. Бу ҳажмдаги мудофаа майдон ҳарбий талабга тўла жавоб беради[11].

Антик даврда шаҳар маданиятига хос ривожланиш қишлоқларда ҳам рўй берганлигини намоён қилиши билан бирга, меъморчилик тарихига қишлоқ фортификация (ҳарбий-муҳандислик иншооти) тушунчасини олиб кирган. Мудофаа тизими мураккаб характерга эга бўлиб, катта ҳажмдаги шаҳар фортификациясига ҳослиги билан ажралиб туради. Бу эса Хоразм мудофаа мактаби билимларининг қишлоқларда ҳам мавжуд эканлигини ёрқин ифодалайди.

XX асрнинг 50-90 йилларида Хоразм археология-этнография экспедицияси ходимлари Амударёнинг ўнг соҳилида аҳоли турар-жойларида кенг қамровли тарзда олиб борган археологик изланишлар натижасида антик давр мусика ва рақс санъатига оид ноёб манбалар топилган. Хусусан, сополларга мусика асбоби чалаётган аёллар ҳамда “ниқобли” масҳарабозлар тасвири туширилган. Таъкидлаш лозимки, аксарият моддий ашёлар ўнг соҳилда аҳоли томонидан милoddан аввалги IV – милoddий IV асрларда қурилган Қўйқирилганқалъа ҳамда Тупроққалъа саройи уй-хоналаридан олинган. Шу тариқа аждодларимизнинг антик дунёда маънавий маданиятини ёритадиган ноёб ашёлар Қўйқирилганқалъа ва Тупроққалъадан олинган.

Қўйқирилганқалъадан олинган сопол идиш синиғида ҳордик чиқараётган ҳукмдор ва унинг орқа томонида бурчақли чанг сози ҳамда мусикачининг мазкур соз торларида бармоғи яққол тасвирланган. Бундай арфа мусика созини чалаётган аёл расми туширилган сопол синиғи Тупроққалъа хоналаридан бирида топилган. Раққос ва раққосалар расми Тупроққалъа хоналаридан бирида ўрганилган. Яъни қалъанинг иккинчи қаватидаги хонада созанда ва хонандалар расмлари ишланган. Улар қаторида учбурчак шаклли катта чангни чалаётган аёлнинг расми туширилган. Мусикачи аёл қўлига билағузук таққан, сочлари жингалак, ўзи чалган куй сеҳрига мафтунлик аломатлари сезиларли тарзда тасвирланган. Шу билан бирга, рақсга тушаётган аёллар сиймоси туширилган расмлар ҳам топилган. Милoddий III асрга оид масҳарабоз ниқоби, қумсоат шаклидаги ноғора, дўмбирага ўхшаган икки торли чолғу нақши туширилган сопол парчаси топилган. Қўйқирилганқалъадан эса аёл ўтирган ҳолда мусика асбобини чалаётган, яна бирида эса чўзиқ бошли мусикачи мусика чалаётган, учинчиси эса узун бўйли аёл кенг кийимда коматини тўғри тутиб, мусика чалаётгани ҳолда тасвирланган[12].

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керакки, Хоразмда қадим замонлардан бери илм-фан, маданият, савдосотик, қишлоқ хўжалиги жуда тараққий этган. Бу фикрнинг тўғрилигини Хоразм воҳасида узок йиллар давомида олиб борилган археологик тадқиқотларнинг натижалари ҳам тўла тасдиқлайди. Хоразмга эрамиздан аввалги V асрдан милoddий V асргача бўлган вақтда Аҳамонийлар, Македонияликлар, Кушонлар маданияти кириб келди. Натижада Хоразм моддий ва маънавий ҳаётда ўзгаришлар бўлди. Бу ўзгаришлар Хоразм воҳаси цивилизациясининг кенгрок типда шаклланиб ривожланишига хизмат қилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”. Т.: 1998, 9-Б.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-жилд./ Таҳрир ҳайъати А.Азизхўжаев, Б.Алимов, М.Аминов ва бошқ. - Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005.-467-Б.
3. Жабборов И.М. “Антик маданият ва маънавият хазинаси”. Т.: “Ўзбекистон”, 1999,-93-Б.
4. Ўша асар,-72-Б.
5. Толстов С.П. “Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб” Т.: “Янги аср авлоди”, 2014,-115-116-Б.
6. И.М.Жабборов. “Антик маданият ва маънавият хазинаси”. Т.: “Ўзбекистон”, 1999,-72-Б.
7. Ўша асар,-82-Б.
8. Толстов С.П. “Қадимги Хоразм маданиятини излаб”. Т.: “Фан”, 1964, 180-Б.
9. Жабборов И.М. “Фанга бағишланган умр”. Т.: “Фан”, 1987, 20-Б.
10. КОМУС.ИНФО онлайн энциклопедия. Интернет материаллари, 1-Б.
11. Собиров Қ. Тупроққалъа тарихига доир Янги маълумотлар // Илм сарчашмалари. -2004. №1.54-Б.
12. Жабборов И.М. “Юксак маданият ва ноёб маънавият маскани”. – Т.: “Ўзбекистон”, 2012, 265-Б.

Jamshidbek SOBIROV,
Andijan State University,
Faculty of History, 2nd year student
E-mail: sobirovjamshidbek755@gmail.com

Based on the review of doctor of historical sciences Abdullayev M.G.

SECRETS OF MILITARY ART IN "BOBURNOMA"

Annotation

Boburnoma is an important and unique monument in world literature and source studies, the first prose memoir and historical-scientific work in Uzbek literature. Historical and political events are described in great detail year after year. The play depicts the events of Babur's life. These events range from Andijan, Samarkand, Khojand, Herat to Kabul and Agra. In other words, almost 50 years of events from Central Asia to India have found their true expression and value. The description of the events in "Boburnoma" is clear, concise, impressive, and most importantly, relevant to the realities of life. In the description of events, the author pays special attention to the description of nature, the description of certain places, the descriptions of individuals. This article discusses the secrets of martial arts contained in the work "Boburnoma".

Key words: "Boburnoma", military science, military secrets, "Voqeanoma", Babur's memoirs, "Humoyunnoma", Mongol.

ТАЙНЫ ВОЕННОГО ИСКУССТВА В «БОБУРНОМУ»

Аннотация

Бобурнома – важный и уникальный памятник мировой литературы и источниковедения, первое мемуарное прозаическое и историко-научное произведение в узбекской литературе. Год за годом подробно описываются исторические и политические события, в спектакле рассказывается о событиях жизни Бабура. Эти события варьируются от Андижана, Самарканда, Ходжанды, Герата до Кабула и Агры. Другими словами, почти 50-летние события от Средней Азии до Индии нашли в этом истинное выражение и ценность. Описание событий в «Бобурноме» ясное, лаконичное, впечатляющее, а главное, актуальное для реалий жизни. При описании событий автор уделяет особое внимание описанию природы, описанию определенных мест, описанию отдельных лиц. В этой статье рассматриваются секреты единоборств, содержащиеся в произведении «Бобурнома».

Ключевые слова: «Бобурнома», военное дело, военные секреты, «Вожеаном», воспоминания Бабура, «Хумоюннома», МОНГОЛ.

"BOBURNOMA" ASARIDA HARBIY SAN'AT SIRLARI

Annotatsiya

Boburnoma — jahon adabiyoti va manbashunosligidagi muhim va noyob yodgorlik, o'zbek adabiyotida dastlabki nasriy memuar va tarixiy-ilmiy asar. Tarixiy-siyosiy voqealar yilma-yil, o'ta aniqlik bilan bayon qilingan. Asarda tarixning Bobur yashab o'tgan davri voqealari ifodalangan. Bu voqealar Andijon, Samarqand, Xo'jand, Hirotidan boshlab Kobul va Agrabacha bo'lgan qamrovga ega. Ya'ni unda O'rta Osiyodan boshlab Hindistongacha bo'lgan masofadagi deyarli 50 yillik voqealar haqqoniy ifoda va bahosini topgan. "Boburnoma"dagi voqealar bayoni aniq, ixcham va lo'nda, ta'sirchan, eng muhimi, hayotiy haqiqatga mos va muvofiqligi bilan e'tiborlidir. Muallif voqealar bayonida tabiat tasviriga, ayrim joylar tavsifiga, alohida kishilarning ta'riflariga jiddiy ahamiyat beradi. Ushbu maqolada "Boburnoma" asaridan joy olgan harbiy san'at sirlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: "Boburnoma", harb ilmi, harbiy sirlar, "Voqeanoma", Bobur esdaliklari, "Humoyunnoma", mo'g'ul.

Introduction. "Boburnoma" is a realistic depiction of the people of that time. This ensured the reliability of Babur's information. A good acquaintance with the work allows to determine the character of Babur, the qualities in it. Babur sealed the historical facts about many rulers and leaders of the country. The political and social activities of such heads of state as Amir Temur, Umarshaikh, Mirzo Ulugbek, Hussein Boykaro, Shaibanikhan, Badiuzzaman, Muzaffar Mirzo were assessed. In any case, Bobur himself adhered to the standard of justice, even in the midst of wars. In particular, this is observed in the description of the events of 909 (1503–1504). Around Kunduz, Khisravshah's troops were accustomed to chaos, oppression, and violence. They do not give up these habits even after joining Bobur.

Literature review. Zahiriddin Muhammad Babur's "Boburnoma" played an important role in the spread of Uzbek literature around the world. The Boburnoma was first translated into English and published in 1826 by English orientalist John Leiden and William Erskin [1]. The second translation of the work is named after the English scholar

Annetta Beverij. In 1900, H. Beverij, a well-known British orientalist, received a copy of the Boburnoma in Hyderabad and published it in facsimile in 1905 in London. His wife, Annette Beverij, worked hard to translate this facsimile into English. The translator gives many Turkish words in parentheses on almost every page, with or without parentheses, adding detailed explanations of unfamiliar words and concepts to English readers, and trying to preserve the pronunciation of names and place names. The 880-page Boburnoma is published in English in two volumes in 1922 by Luzak under the title Bobur's Memoirs. This translation has been published three more times in recent years (by publishers Nirmal D. Jane and S.K. Mehra in New Delhi in 1970; by publisher Niyaz Ahmad in Pakistan since 2002; by Dilip Kheiro in India since 2006). Boburnoma was translated for the third time in 1993. The 18th issue of the Turkish Journal of Turkish Studies, published annually at Harvard University, includes a copy of Zahiriddin Muhammad Babur Mirza's Boburnoma, a Persian translation, and an English translation by William Takeston [2]. Three years later, in 1996, the

translation was enriched for the second time with various miniatures and maps, entitled "Boburnoma": Memoirs of a Prince and Emperor Bobur," by Washington D.C. published by the Smithsonian Institution at the Arthur M. Sackler Gallery in. In 2002, The Modern Library in New York published "Boburnoma" for the third time. In an article attached to the second edition of the work, William Takeston discusses the history of the text and translations of the "Boburnoma" and the process of its study [3]. William Takeston makes appropriate comments about Babur's personality and dynasty: "History has deprived Babur not only of himself as a Central Asian, but also of Babur and his descendants, the 'Mongols' who clearly offended Babur. He also stole his identity as a Timurid by giving him the name Mongol." According to William Takeston, the Europeans, knowing that there was some connection between the Babur dynasty and the Mongols, without reaching a clear understanding of what this connection was, they used the word as an alternative to the word "greatness," giving the dynasty an inappropriate Mongol name [4].

Research Methodology. The most important and most of the creative legacy left by Zahiriddin Muhammad Babur history and geography of the peoples of Central Asia, Afghanistan, India and Iran, containing rare and valuable information on ethnography and literary is a brilliant example of language, Boburnoma. Bobur's own words and his daughter Gulbadanbegim's "Humoyunnoma" According to reports, the "Boburnoma" was originally called the "Voqeanoma" [5]. "Boburnoma" has been translated into several languages. During the reign of Akbar Shah (1586). "Boburnoma" was translated into Persian and miniatures were made on it. There are many copies of the translation. The work was translated into Dutch by Witsen in 1705 translated and printed in Amsterdam. John Leiden and V. Erskin "Boburnoma" to compare the Uzbek and Persian versions of the book and to translate it into English and published in London in 1926. A. Keyzer's English translation of "Boburnoma", on the basis of the translation it is translated into German in an abbreviated form, and this translation printed in 1828 in Leipzig [6]. Translated by French scholar Pave de Courteil. The translation was published in 1871 in Paris. Boburnoma was originally written by Russian scholars. Translated by NI Pantusov, SI Polyakov, V. Vyatkin, it was later translated. Completely translated into Russian by M. Sale and published twice. Many aspects of "Boburnoma" by Uzbek literary critics studied. Research in this area A.Fitrat, H.Yakubov, Ya.Fulomov, V.Zohidov, I.Sulton, M.Shayxzoda, F.Sulaymonova, A.Qayumov, H.Hasanov, N.Mallaev, S.Hasanov, X.Nazarova, P.Qodirov, R.Nabiev, H.Qosimov, F.Salomov, S.Jamolov, N.Kamilov, A.Abdug'ofurov, I.Haqqulov, H. Qudratullaev,

historians S. Azimjanova and others depends "Boburnoma" has a special value as a historical source [7]. From this point of view, "Boburnoma" surpasses many history books and memoirs of the past. "Boburnoma" simple style, written in fluent, juicy and rich language, vivid landscapes, portraits and characters, is a work artified by means of original artistic language. This is the preference "Boburnoma" with aspects of historians and others from time immemorial has attracted the attention of scientists and is highly regarded [8].

Analysis and results. "Boburnoma" is the first major work of fiction in the history of Uzbek literature. This work is a long time in the development of prose in our literature had a positive effect. It is safe to say that there is almost a certain amount of fiction in this play has all the elements [9]. In this play, the author has a very deep knowledge, art potential and skill. In "Boburnoma" the action is integral with the actions of the heroes and closely related. What is important is that in all of these events Bobur's life and activities, his military campaigns lead the way [10]. The plot of "Boburnoma" is very complicated. Babur is a common statement in Eastern literature in the development of the plot uses the statement method [11]. This method covers a variety of topics an opportunity to take over, escalate the conflict, and diversify the work will give. In particular, information about the customs and military skills of the Kara Koyluk (Koyunluk) tribe living in the Turkestan region in the 15th and 16th centuries, as well as the Turkmen-Mongol tribes in Movarounnahr, is of great scientific value [12].

Conclusion/Recommendations. Lane, an English scholar, on the importance of the Boburnoma and the qualities of its creator Poole's comments are invaluable: "Bobur's memories of a soldier's military march and not a simple diary of retreats; in these memoirs Oriental literature is very good a knowledgeable, sensitive and knowledgeable observer, a person who studies people carefully, an objective and fair opinion about them the personal impressions and subtle thoughts of the owner of an impressionable soul who can walk given. His sincerity in drawing his image, his courageous portrayal of his strengths and weaknesses, openness, honesty and a great sense of humor are the values of these beautiful memories and increases its importance". "Boburnoma" is a multi-series film for the reader. It's been almost 50 years in this great mirror Events in Movarounnahr, Khorasan, India and neighboring countries lined up and displayed in front of the reader. In this sense, "Boburnoma" is a wonderful historical fact can be called a novel. Because the battles are not in the form of reports and information as in historical works it is portrayed through the depiction of the activities of a hundred different characters and characters in a work of art.

LITERATURES

1. Erskin U. Babur State in India. T.:1997. Page 121.
2. Mashrabov Z, Shokarimov S. Bobur T.:1997. Page 67.
3. Sharma R. The Kingdom of the Baburis. T.: 1999. P.74.
4. Voxidov R. We knew and did not know Bobur T.: 2000. P 114.
5. Jalilov S. Bobur and Julius Caesar T.:2001.P 46.
6. Bobur. Mubayyin.T.: 2001. P 134.
7. Rayimjonov Z, Xurramov I. Babur is a great urban scientist. "Ma'rifat" newspaper. 2008. Pages 4-5.
8. Polatjon Qayumiy. Classic Word, Selected Works, Volume X. Tashkent; -2009. Page 35.
9. Qudratullayev H. "Boburnoma" is the secret key." Marifat" newspaper. 2008. Pages 2-3.
10. Abdullo Olim. Bunyodkor Babur gardens. "Ma'rifat" newspaper. 2008. Pages 5-6.
11. Sultanmurod Olim. Babur: The poet's heart and the king's policy. "Hurriyat" newspaper. 2008. Pages 3-4.
12. Nizomidinov I. G. Central Asia-India relations in the XVI-XVIII centuries. T.: 1996. Page 25.

УДК: 9(58)+070+301.33(584.4)

Равшан ТУРСУНОВ,
Ўзбекистон Миллий университети доценти
E-mail: ravshan.tursunov.1980@mail.ru

ЎЗМУ доценти, т.ф.н. Д.Ураков тақризи асосида

HISTORY OF METEOROLOGY AND CLIMATE CHANGE IN THE TURKESTAN REGION (LATE XIX AND EARLY XX CENTURIES)

Abstract

This article examines the scientific research and observations made by Russian researchers in the mid XIX and early XX centuries on the ecological situation in the Turkestan region, the natural conditions of the country, the climate and meteorology. Along with the colonization of Turkestan, the Russian Empire had made it its main goal to smuggle the country's wealth in its own interests. To achieve this goal, one of the important issues was to determine the perfect information about the nature, climate and underground and surface resources of the newly acquired colonial state. In order to obtain this information as soon as possible, the imperial leaders sent a number of advanced specialists in natural sciences from the center to Turkestan. The article examines the research of some Russian naturalists on the nature of the region, especially the climate of the region, based on primary sources.

Key words: nature, meteorology, climate, ecology, water, precipitation, wind, temperature, evaporation.

ИСТОРИЯ МЕТЕОРОЛОГИИ И ИЗМЕНЕНИИ КЛИМАТА В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX ВЕКА)

Аннотация

В статье рассматриваются научные исследования и наблюдения российских исследователей середины XIX - начала XX веков над экологической ситуацией в Туркестанском крае, природными условиями страны, климатом и метеорологией. Наряду с колонизацией Туркестана Российская империя ставила своей главной целью вывоз богатств страны в собственных интересах. Для достижения этой цели одним из важных вопросов было получение точной информации о природе, климате, подземных и поверхностных ресурсах недавно приобретенного колониального государства. Чтобы как можно скорее получить эту информацию, имперские лидеры отправили из центра в Туркестан ряд передовых естественнонаучных специалистов. В статье рассматриваются исследования некоторых российских естествоиспытателей о природе региона, особенно о климате региона, на основе первоисточников.

Ключевые слова: природа, метеорология, климат, экология, вода, осадки, ветер, температура, испарение.

ТУРКИСТОН МИНТАҚАСИДА МЕТЕОРОЛОГИЯ ВА ИҚЛИМ ЎЗГАРИШЛАРИ ТАРИХИДАН (XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИДА)

Аннотация

Мазкур мақолада XIX аср ўрталари ва XX аср бошида Туркистон минтақасининг экологик ҳолати, ўлканинг табиий шарт-шароитлари, иқлими ҳамда метеорология борасида рус тадқиқотчилари томонидан амалга оширилган илмий тадқиқотлари ва кузатувлари ўрганилган. Россия империяси Туркистонни мустамлакага айлантириш баробарида ўлканинг бойликларини ўз манфаатлари йўлида аёвсиз ташиб кетишни бош мақсад сифатида белгилаб олган эди. Бу мақсадга эришиш учун янги қўлга киритилган мустамлака давлатнинг табиати, иқлими ҳамда ер ости ва ер усти бойликлари ҳақида мукамал маълумотларни аниқлаш муҳим масалалардан бири эди. Бу ахборотларни тезроқ қўлга киритиш мақсадида империя раҳбарлари марказдан бир қанча табиий фанлар бўйича етук мутахассисларни Туркистонга сафарбар қилди. Мақолада айрим рус табиатшунос мутахассисларининг ўлка табиати, айниқса, минтақа иқлими ҳақидаги тадқиқотлари бирламчи манбалар асосида тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: табиат, метеорология, иқлим, экология, сув, ёғингарчилик, шамол, ҳарорат, буғланиш.

Кирриш. Табиат – инсониятнинг ҳаёт кечириши йўлида унга зарур бўлган барча нсّمатларни берувчи атроф-табиий муҳит ҳисобланади. Кишилар томонидан табиат нсّمатларидан фойдаланишда унинг қонуниятларини ҳисобга олмасдан қилинган ҳаракатлари экологик мувозанатнинг бузилишига олиб келган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев экология масаласида фикр билдириб, “энг муҳим масала – аҳолининг экологик маданиятини ошириш ҳақида жиддий бош қотиришимиз зарур. Албатта, бундай муаммоларни фақат маъмурий йўл билан ҳал этиб бўлмайди, бунга ёш авлод қалбида она табиатга меҳр-муҳаббат, унга дахлдорлик ҳиссини тарбиялаш орқали эришиш мумкин” [1] деб таъкидлаганида, атроф-муҳит, табиатнинг мусаффолиги инсон саломатлигининг гарови эканлигига, бунда эколо-

гик маданиятнинг ўрни бекиёс аҳамиятга эғалигига урғу қаратган.

Инсоният азалдан ўзига қулай бўлган табиий муҳитда яшашга ҳаракат қилган ва ўз манфаатларини қондириш мақсадида табиатга сезиларли даражада таъсир кўрсатган. Бундай ҳолатларни, айниқса, XVIII аср охири XX аср бошларида дунё мамлакатларида фан-техника ва саноатнинг ривожланиши натижасида хомашёга бўлган талабнинг ошиши жараёнида ҳам кузатиш мумкин.

Бу даврга келиб мамлакатлар ўз сиёсий ва иқтисодий қудратларини юксалтириш мақсадида табиий ресурслардан, жумладан, ер ости ва ер усти бойликларидан янада кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилдилар. XVIII аср охири XX аср бошларида ўз мамлакатларидаги табиий бойликларга қаноат қилмаган ғарб мамлакатлари янги ер-

ларни ўзлаштириш мақсадида мустамлакачилик сиёсатига алоҳида эътибор қаратадилар. Бу даврда Россия империясининг ҳам Туркистон минтақасини ўз мустамлакасига айлантириш, ўлкадаги табиий бойликларни империя манфаатларига бўйсундириш, ўлкани хомашё базасига айлантириш йўлидаги ҳаракатлари сезиларли даражада намоён бўла бошлаган эди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ушбу мақсадга эришиш учун Россия империяси маъмурияти аввало, Туркистон минтақасининг табиий шарт-шароитлари билан яқиндан танишиш мақсадида таркибида табиий фанлар бўйича мутахассислар бўлган кўплаб экспедицияларни ва саёхатчилар гуруҳини ўлкага юборди. Ўлка табиатини ўрганиш борасидаги Россия империясининг сайёҳ-ҳаракатлари Туркистонни босиб олгандан кейинги даврларда янада кучайганлигини кўриш мумкин. Айнан шу даврда Туркистон минтақаси ҳудуди хорижий тадқиқотчиларнинг илмий ўрганиш объектига айланади[2].

ЎЗР ФА Тарих институтида бажарилаётган “XIX – XX аср бошларида ўзбек халқининг интеллектуал-маданий мероси: анъаналар ва трансформация жараёнлари” мавзусидаги фундаментал лойиҳа доирасида олиб борилган изланишлар натижасида мавзуга оид инглиз, немис ва француз тилларида яратилган 300дан ортиқ тадқиқотлар, рус тадқиқотчилари ижодида мансуб 1000дан ортиқ илмий асар ва мақолалар ҳамда 600дан ортиқ маҳаллий манбалар мавжудлиги аниқланиб, интеллектуал мерос тарихига оид манбалар сифатида умумлаштирилди[3]. Мавзуга оид манбалар ва адабиётларни ўрганиш жараёнида шуни куриш мумкинки, ўрганилаётган давр бўйича яратилган маҳаллий ва хорижий асарларда табиат ва атроф-муҳит ҳамда иқлимга оид маълумотлар салмоқли тугган. Ушбу ўрганилмаган манбаларни тадқиқ этиш ва илмий истеъмолга киритиш долзарб аҳамиятга касб этади.

Тадқиқот методологияси. Мазкур мақолада тарих фанида умумэтироф этилган тарихий методлардан, жумладан, тарихийлик, кетма-кетлик, қиёсий-манتيкий таҳлил, ҳолислик тамойилларидан фойдаланилиб, XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон минтақасидаги экологик ҳолат ва иқлим ўзгаришлари тарихи ёритиб берилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўлкани хомашё базасига айлантириш, унинг табиий бойликларини ўзлаштириш, қишлоқ хўжалигида, айниқса, пахта майдонларини кенгайтириш, пахтанинг янги навларини яратиш учун Россия империясининг олдида, аввало, Туркистон минтақасидаги ўзига хос иқлимни, об-ҳавони жиддий ўрганиш масаласи долзарб муаммо сифатида турарди. Бу борада ўлкада бир қатор табиатуноқ олимлarning илмий изланишлари диққатга сазовордир. Шунингдек, Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан ўлка иқлимини ўрганиш, ҳудудда метеорологик кузатувлар олиб бориш мақсадида метеорологик станциялар ташкил этилади. Айрим маълумотларда Туркистон ўлкасида иқлимни ўрганиш мақсадида дастлабки метеорологик станция ва метеорологик кузатувлар 1867 йилдан бошланганлигини кўриш мумкин[4].

1869 йил 19 декабрда ўлкани табиий шарт-шароитларини ўрганиш мақсадида Туркистонга келган тоғ инженери А.С.Татаринов таклифига биноан Тошкент кимё лабораторияси ташкил этилади. Муҳим жиҳати шундаки, 1872 йилда айнан ушбу лаборатория таркибидаги махсус станцияда метеорологик кузатувлар ҳам олиб борилган. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, Туркистон генерал-губернаторлиги ўлкада метеорологик станцияларнинг аниқ ва сифатли ишлашини таъминлаш мақсадида уларни моддий-техник базасини мустаҳкамлаб боришга алоҳида эътибор қаратган. Россиядаги бош табиий обсер-

ваторияси томонидан Тошкент кимё лабораторияси таркибидаги метеорологик станция ишини янада мустаҳкамлаш мақсадида бир қанча асбоб-ускуналар, яъни барометр, термометр, плювиометр, Вильд атмометри, флюгер, сейсмометр каби ўлчов асбоблари[5] жўнатилади.

“Туркестанские ведомости” газетасининг 1876 йил 49-сонида Тошкент обсерваторияси фаолияти ёритилган мақолада обсерватория қошида астроном Шварц томонидан метеорологик станция ташкил этилганлиги, кузатув натижалари Россиядаги Бош табиий обсерваториясига жўнатиб турилганлиги ҳақидаги[6] маълумотларни кўриш мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб Россия империясида саноатнинг шиддат билан ривожланиши Туркистон ўлкасидаги табиий бойликларга бўлган эҳтиёжнинг янада ошишига олиб келди. Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфман таклифига кўра, ҳудуднинг табиий шарт-шароитларини, табиий ресурсларини атрофлича ўрганиш мақсадида империя маъмурияти томонидан юборилган мутахассисларнинг берган маълумотлари асосида Туркистон ўлкасидаги табиий заҳиралар аёвсиз талон-тарож қилина бошланди. Табиатга бўлган бундай ёндашув ва ҳаракатлар ҳудуддаги экологик мувозанатни ҳамда экологик тизимни издан чиқишининг бошланиши эди.

Россия империяси учун янги эгалланган мустамлака ҳудуддаги табиий бойликларни ташиб кетиши, ўлкани хомашё базасига айлантириши учун, аввало, Туркистон минтақасидаги ўзига хос иқлимни мукамал даражада ўрганиш муҳим эди. Империянинг бу борадаги мақсадларини амалга оширишда марказдан келган турли фан мутахассисларининг ўрни катта бўлди. Улар томонидан амалга оширилган илмий изланишлар, кузатувлар натижасида ўлка табиати билан боғлиқ бўлган барча кимматли маълумотлар, жумладан, минтақа иқлимига оид бўлган маълумотлар Туркистон генерал-губернаторлиги маъмуриятига ва марказга мунтазам равишда етказиб турилган.

Туркистон минтақаси континентал иқлим (катта қуруқликларнинг атмосферага таъсири остида шаклландиган иқлим)га эга бўлиб, жуда қуруқ об-ҳавоси билан ажралиб турган. Иссиқ ёз ва қисқа, аммо совуқ қиш фаслларининг кескин фарқлиниши, ҳаддан ташқари кам ёғингарчилик ва улкан буғланиш даражаси минтақага хос жиҳатлардан ҳисобланган. Минтақага жанубий-шарқдан туташиб ёриб кирган тоғ тизмалари иқлим қуруқлигини бироз юмшатиб турган. Баланд тоғлар чўққиларида атмосфера намлиги тўпланиб, улкан музликлар ва абдий қор чўққилари ҳосил бўлган. Улардан серсув Амударё ва Сирдарё дарёлари бошланган. Амударё дельтаси, Сирдарёнинг Қораўзак ботқоқлиги, Чу ва Сари-су дарёлари қуйилаётган ўнлаб қўллар ва Орол денгизи минтақаси намлик буғланиши учун энг муҳим улкан ҳудудлар ҳисобланган. Аммо, қумлар ва чўллардан иборат Ўрта Осиё минтақасининг умумий майдони билан солиштирганда, уларнинг аҳамияти камайиб, кескин континентал ва ҳаддан ортиқ қуруқ иқлимга етарлича таъсир кўрсата олмаган.

Сирдарё вилояти вице-губернатори, рус этнографи И.И.Гейер Туркистон минтақаси тарихи билан бир қаторда ўлка табиати ва иқлими билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳам ўрганган. Унинг кузатувларига кўра, Сирдарё вилоятининг ўртача бир суткалик буғланиш кўрсаткичи 3.48 мм бўлиб, Самарқанд вилоятиники эса 2.43 мм.ни ташкил этган[7]. Буғланиш кўрсаткичлари ва ёғингарчилик даражасини солиштириш орқали минтақанинг намлик айланмаси ва қуриб бориш даражасини билиш мумкин.

Шунингдек, И.И. Гейернинг маълумотларига кўра, Сирдарё вилоятида ёғингарчилик даражаси йилига 155.7 мм.ни, намлик буғланиши эса 1270 мм.га, Фарғона вилояти ёғингарчилик даражаси йилига 194.8 мм.ни, намлик буғланиши эса 1003 мм.га, Самарқанд вилояти ёғингарчилик даражаси йилига 421.8 мм.ни ташкил этиб, намлик буғланиши 876.9 мм.га тенг бўлган[8].

Водийларда ўрнатилган метеорологик станциялар орқали намлик айланмаси ҳақидаги маълумотлар аниқланиб, улар намоен қилган мураккаб иқлим манзарасини минтақа тоғларининг музлик ва қорли майдонларида кузатиладиган ёғингарчиликлар биров юмшатган.

Ўлканинг топографик шароити турфа хил бўлиб, баъзи жойларда чуқур жойлашган майдонлар океан сатҳидан 160 фут (1 фут – 30,48 см.) баландликда бўлиб, бошқа жойларда эса кўппаб тоғ тизмалари чўзилиб, уларнинг чўққилари 23.000 футгача кўтарилганлиги каби ҳолатлар ҳаво оқимларининг турлича бўлишига олиб келади.

Метеорологик станциялар кузатувлари ёрдамида ҳар бир вилоятда қуйидаги тарзда шамоллар эсиши аниқланган:

1. Сирдарё вилоятида шимолий-шарқий, шимолий ва шимолий-ғарбий шамоллар ҳукмронлик қилган. Шунинг учун ҳам бу ерларда киш мавсуми Фарғона, Самарқанд ҳамда Каспийорти вилоятларидаги киш мавсумидан анча совуқроқ кечган.

2. Фарғона вилоятида жанубий-ғарбий илик шамол оқимлари худуд иқлимини иссиқ ўлкалар ўсимликлари ўсиши учун анча юмшоқ ва мўтадил даражага келтирган.

3. Самарқанд вилоятида эса шарқий ва жанубий-ғарбий шамоллар устуворлик қилган. Бу ерда шимолий шамол оқимларининг таъсири жуда суст бўлиб, шунинг учун ҳам вилоятда киш фасли юмшоқ ўтганлигини куриш мумкин.

И.И.Гейернинг фикрича, жанубий, жанубий-ғарбий ва жанубий-шарқий шамол оқимлари устунлик қилувчи ўлка – бу Каспийорти вилояти ҳисобланган.

Туркистон минтақасида осмон деярли очик, булутли ҳаво жуда кам бўлиб, бу ўлканинг муҳим ўзига хос жиҳатидир. Ҳаттоки, киш пайтида ҳам Туркистонда ҳавонинг булутлиликлари даражаси Россиянинг ёз палласи булутлилигидан анча камроқ бўлган. Шимолий ва шимолий-шарқий шамол оқимлари ўлкада устунлик қилиб, паст ҳароратли минтақалардан Ўрта Осиёнинг жазирама даштларига эсиб келган ва физика қонунларига мувофиқ, кенгайиб борган. Ҳаво оқимлари минтақанинг буғланиш жараёнларини ўзида сингдириб олиши натижада ёғингарчилик кузатилмаган ва янада кўпроқ намлик буғланиши содир бўлган.

И.И.Гейернинг таъкидлашича, Тошкентда намлик буғланиши ёғингарчиликдан 3 марта кўпроқ бўлиб, Сирдарё вилоятининг Амударё бўлимида эса буғланиш ёғингарчиликдан 35 марта кўпроқ кузатилган, намлик алмашувининг бундай номуносивилиги оқибатида мамлакат иқлими изчил куриб борган. Бироқ иқлим қуруқлиги ва унинг оқибатида келиб чиққан кам булутлиликлари даражаси бир қатор аҳамияти катта, куёш нурларини севувчи ўсимликлар учун қулай шароит яратиб берган. Бундай ўсимликлардан айниқса, пахта алоҳида ўрин эгаллаган[9].

Сирдарё вилояти иқлими континентал, қуруқ иқлим бўлиб, кундузги иссиқ ҳаво, тунга бориб совуқ ҳаво билан алмашган. Вилоятдаги ҳавонинг қуруқлашиб боришига тоғлардаги музликларнинг қисқариши натижада дарё ва сойлардаги сувнинг қамайганлиги, Орол денгизи ва даштлардаги катта қўл ҳавзаларининг қуриганлиги, ўртача ҳароратнинг ўзгариб борганлиги асосий сабаб бўлган[10].

Сирдарё вилояти иқлими юқорида таъкидланганидек, континентал хусусиятларга эга. Тошкентда ўртача йиллик ҳарорат +13 даражани ташкил этган. Ёғингарчилик кам бўлиб, буғланиш даражаси анча юқори бўлган. Ёз палласида ёмғирлар умуман ёлмаган. Кузда эса ёғингарчилик мавсуми кириб келиб, баъзан январь ойигача чўзилган. Бутун ёз мобайнида осмон мутлақо очик ва булутсиз бўлиб, фақатгина тоғларда камдан-кам ёмғир ёган [11].

Жойлашув шароити ва худуди кенглиги билан Сирдарё вилоятига кирган Амударё бўлими маъмурий жиҳатдан, аҳолисининг иқтисодий ҳаёти борасида ҳам алоҳида ўрин эгаллаган. Иқлим шароитларининг қулайлиги бу ерларда пахта ўсиши учун имкон берган. Амударё бўлими марказий қисмида йиллик ўртача ҳарорат +12,5 даражага, ёғингарчилик даражаси кишда 19,2 мм.га, ёзда 34,7 мм.га, баҳорда 4,8мм.га, кузда 5,9 мм.га, йил бўйи эса 65,6 мм.га тенг ҳисобланган. Буғланиш кўрсаткичи кишда 118,1 мм.ни, ёзда 667,8 мм.ни, баҳорда 1081,5 мм, кузда 454 мм.ни, бутун йил бўйи эса 3321,4 мм.ни ташкил этган[12].

Россия империяси Давлат мулк ва Деҳқончилик вазирлиги ҳузуридаги Кишлоқ хўжалиги бўлими инспектори Н.Дингельштедтнинг кузатувларига кўра, Тошкентда ўртача йиллик ҳарорат +10 даража бўлган бўлса, Сирдарё вилоятининг жанубий-шарқий туманларида ўртача йиллик ҳарорат эса нисбатан юқорироқ бўлганлиги аниқланган. Январь ойи энг совуқ ой ҳисобланиб, Тошкентда бу ойда совуқ ҳарорат ўртача –7 даражани, июль ойида эса энг иссиқ ҳаво ҳарорати +22 даражани ташкил қилган[13].

Туркистон минтақасида ёз фаслининг авж палласида осмонда умуман булутлар кўрминмаслиги, камдан-кам ҳолларда енгил булутлар пайдо бўлиши, аммо тонг вақтида улар ҳам тарқалиб кетганлиги кузатилган. Сув манбаларидан узоқ бўлган даштли худудларда шамол бўлмаган мавсумда кечаси ҳаво ҳарорати иссиқ ва қуруқ бўлиб, аксинча, сув ҳавзаларига яқин туманларда, айниқса ботқоқларда тунда ҳаво ҳарорати кескин тушиб кетган.

Н.Дингельштедтнинг фикрича, Европа мамлакатларида қабул қилинган йил фасллари Туркистон минтақасига қисман мос келган. Минтақада ёз фаслига 5та ой тўғри келса, қолган 7 ой бошқа фаслларга тўғри келган. Айнан қорли, ёғингарчиликларга бой киш мавсуми деярли 1-1,5 ой давом этган. Вилоятда шимолий-шарқий шамоллар кўпроқ эсиб, очик текисликларда кучли бўронлар бўлиб турган. Айниқса, Қизилқум даштида қуруқ иссиқ ҳаво ҳароратидан иборат шамоллар чанг бўронларига айланиб, уларнинг ҳавоси Сирдарёнинг ўзига ва Тошкентгача етиб борганлиги аниқланган.

1878 йил рус табиатшуноси, сайёҳ А.Миддендорф Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфманинг таклифига кўра Фарғона вилояти табиати ва кишлоқ хўжалигини ўрганади. Муаллиф водийни Ўрта Осиёда 40 ва 41 кенглик даражасида жойлашганлигини, хилма-хил иқлим шароитлари билан ажралиб туришини, майдони денгиз сатҳидан атига 1,5 минг фут (1 фут – 30,48 см.) баланд бўлганлигини, осмонўпар тоғлар билан ўралганлигини кузатувлари жараёнида ўрганади.

Фарғона водийси унча катта майдонни эгалламаган бўлса-да, алоҳида қисмларининг иқлим шароитлари турли хиллиги ва ҳаттоки, бир-бирига тесқариллиги билан ажралиб турган. Албатта, турлича иқлим водийни ҳалқалар сингари ўраб олиб, туб майдон қисми фақат ғарбий ва жанубий - ғарбий қайноқ саҳро шамолларига очик бўлиб, унда каттик субтропик ёзги жазирама кузатилади.

Фарғона водийси тоғ этаклари иқлими ҳақида А.Ф.Миддендорф қуйидаги қимматли маълумотлар келтириб ўтади: “Кўпинча февраль ойидаёқ аёзсиз об-ҳаво бошланиб, март ойи ўрталарида ҳарорат 20 даражадан

ошиб, ўт-ўланлар ўса бошлайди. Февраль ойининг қуёшли кунлари шунчалик илиқ бўлиб, ҳақиқий баҳор тафти сезилиб турган. Ҳарорат тез муддатларда кўтарилиб кетади. Тунлари бироз салкин бўлиб, май ойидаги ҳолат европалик – шимолликлар учун ноқулай туйилиб, ёзнинг иккинчи ярмидан умуман чидаб бўлмас ҳолат бошланади. Июль ва август ойларида ўртача ҳарорат деярли 30 даражага етиб, кўпинча 35-36 даража иссиқ бўлади”.

Муаллиф фикрича, кишиги мавсум – йилнинг иккинчи ярми совуқроқ бўлиб, октябрдан мартгача давом этади. Бу ерда водийнинг туб майдонидан кўтарила бориб, қисқа давр ичида барча иқлимларни: тропик жазирамадан бошлаб, Сибир аёз ҳукмрон қорли ва музлик иқлимларигача кўриш мумкин.

Миддендорф қишлоқ хўжалиги экинларини суғоришда муҳим манба ҳисобланган сувнинг ҳароратини ҳам ўрганади. Фарғона марказида йиллик ўртача ҳарорат тахминан +15 даража бўлган. Деҳқончилик учун муҳим бўлган сув манбалари ҳарорати мавсуми ҳамда ҳудудига қараб турлича бўлган. Экинларни биринчи марта суғориш март ойи биринчи ярмида амалга оширилиб, бу пайти сувнинг ҳарорати камида +10 даражани ташкил этган.

Муаллиф 1878 йилнинг 5 апрель санасида Қўқонда Янгиқўрғон канали станциясидан суғориш иншоотлари сувларининг ҳароратини +18 даражалигини, бир ойдан сўнг Нанай яқинида сувнинг ҳароратини ўлчаб, + 8, +6 даражани ташкил этганлигини, Поч-отанинг тоғлар бағридан оқиб чиқаётган сувлари ҳарорати атига +4, +2 даражада бўлганлиги аниқлаб, бундай тоза, салкин сувлар ўсимликларнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатишини таъкидлаб ўтади[14].

Метеорологик тадқиқотларга кўра, Қўқонда эсади-ган шамоллар фақат ғарбий шамоллар бўронлар бўлиб, асосан тунги пайтда, шунингдек, ёзда, март, сентябрь, ноябрь ва декабрь ойларида ҳам шамоллар эсиб турган.

Умуман олганда, водий атрофи ҳудудларида ёмғир ва момақалди-роқли ёмғирлар тез-тез кузатилиб турган. Баҳор мавсумида эса, яъни март ва апрель ойларида тоғли чекка ҳудудларда ҳар кун ёғингарчилик кузатилган.

Ёмғир ҳақида келтирилган фактлар қор ёғиш жараёнига ҳам тегишли бўлиб, водийнинг ўзида қорлар унчалик кўп ва давомли бўлмаган. Чекка ҳудудларда ва тоғ ён бағирларида эса қор қатламлари бир неча сажан (2,16 м) ни ташкил этиб, ёз фаслининг ўрталаригача сақланиб турган[15].

Фарғона вилоятининг табиати ва иқлими ҳақида И.И.Гейер ҳам қимматли маълумотларни келтириб ўтади. Жумладан, муаллиф Туркистоннинг ушбу қисми, яъни, Фарғона вилояти минтақасининг 3та вилояти орасида шуниси билан ажралиб турадики, ҳам иқлим шароити, ҳам тупроқ таркиби жиҳатидан энг аъло даражадаги ўлка бўлиб, айниқса, бу ерда пахта етиштириш учун қулай шароит мавжуд эканлигини таъкидлайди.

Тоғлар билан ҳимояланган вилоятда вегетацион давр жуда узоқ ва аёзсиз кунлар ҳам кам бўлиб, бу шароит пахта чаноклари очилиши даврини кўпайтириб, унинг унумдорлигини оширишга хизмат қилишини, йил давомида Фарғонада 250 кунгача аёзсиз кунлар бўлиб, қуёшнинг қувватидан пахталар етилиши августда бошланиб, кўпин-

ча то ноябргача чўзилишини, бу эса жуда кўп пахта чанокчалари очилиб улгуришига замин яратиб, олий навли пахта ҳосили етиштирилишига олиб келган[16].

Самарқанд вилояти иқлими хилма-хиллиги билан ажралиб туриб, бу ер қобиғининг конфигурацияси ва жойларнинг баландлигига боғлиқ. Вилоятнинг паст текислик ҳудудларида кескин континентал иқлим ҳукм суриб, у ерда ҳаво ҳаддан ташқари қуруқ, ёғингарчилик жуда кам, юқори буғланиш, ёзнинг иссиқ ҳарорати, кундузи ва тунда об-ҳавонинг кескин ўзгаришлари кузатилган.

Одатда Самарқанд, Жиззах ва Хўжанд шаҳарларида февраль ойи охири ва март ойи бошларида дарахтлар гуллаб бошлаб, май ойининг охирида эса ғалла экинлари тайёр бўлиб, унинг йиғим-терим ишлари июнь ойи бошига тўғри келган. Ушбу даврда суғорилмайдиган ерлардаги барча ўсимликлар куйиб, қир-адирлар ачинарли ҳолга келганлиги кузатилган.

Самарқанд вилоятининг тоғли қисми нисбатан юмшоқ иқлими билан ажралиб турган. Дарҳақиқат бу ерларда киш жуда қаттиқ кечган. Аммо ёз мавсумида қуёш нурлари унчалик зарарли бўлмай, вақти-вақти билан ёмғирлар ёғиб турган.

Самарқанд шаҳри денгиз сатҳидан 2259 фут баландликда жойлашган. Шаҳар жуда баландда жойлашганлиги сабабли унда об-ҳаво нисбатан салкин бўлади. Йиллик ўртача ҳарорат +13 даража бўлиб, энг совуқ ойда январда ўртача ҳарорат 0 даражага тенг бўлган. Ёнг иссиқ ой июлда ҳаво ўртача +26 даражага кўтарилган. Ёнг аёзли ҳарорат -20 даражача етиб, аксинча соянинг энг иссиқ ҳарорати +37,2 даражани ташкил этган. Йилига 300 мм ёғингарчилик кузатилиб, уларнинг аксарияти март ва апрель ойларига тўғри келган. Ёзда ёмғирлар ёғмаслиги, дарахтлар февраль охири ёки март бошида гуллаши кузатилган[17].

Жиззах уезди шаҳар бўлиб, денгиз сатҳидан 1264 фут баландликда жойлашган. Ўртача йиллик ҳарорат +13,6 даражани, энг юқори ҳарорат +41,6 даражани ва энг паст ҳарорат эса -20,1 даражани ташкил этган. Йилига ёғингарчилик 409 мм.ни, буғланиш эса 1045 мм.ни ташкил этган. Маълумотларга кўра, иссиқ иқлим ва чучук сув танқислиги боис Жиззах шаҳри Туристони-нинг носоғлом ҳудуди ҳисобланган. Унинг аҳолиси ҳалок қилувчи безгак ва риштадан азият чекишган[18].

Дарҳақиқат, Туркистон ўлкаси ўзининг иқлими ва табиий шарт-шароитлари жиҳатидан қишлоқ хўжалиги учун жуда қулай географик маконда жойлашган. Бу фикрлар Россия империяси томонидан ўлкага юборилган табиатшунос олимларнинг тадқиқотлари, илмий кузатувлари асосида берган ҳулосаларида ҳам эътироф этилган.

Ҳулоса. Ўлка табиий шарт-шароитларини, иқлимини ўрганиш борасида амалга оширилган илмий экспедициялар, аввало, ўлкада метеорология ва климатология соҳаларини ривожланишига ўз ҳиссасини қўшган. Иккинчидан, Туркистон минтақасини хомашё базасига айлантириш йўлида амалга оширилган мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлашга хизмат қилган. Учинчидан, Туркистон табиий бойликларни табиат қонунларига зид равишда талон-тарож қилинишига, экологик мувозанатнинг секин-аста бузилишига сабаб бўлган.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлими-ни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – Б.570.
2. Ziyayeva D.Kh. The Sources on the History of Intellectual Heritage in Uzbekistan. // Halaqa: Islamic Education Journal, 2(1), 2018. – P.120.
3. Ўзбекистонда интеллектуал мерос тарихига оид манбалар (XIX-XX аср бошлари). [Масъул муҳаррир: т.ф.д., проф. Д.Х.Зияева] – Тошкент: “Adabiyot uchqunlari”, 2018. – Б.30-260.

4. Ишанходжаева З.Р. Вклад русских ученых в изучении естествознания Средней Азии в конце XIX – начале XX вв. // XIX – XX аср бошларида Марказий Осиёда интеллектуал мерос: анъаналар ва инновациялар. Илмий тўплам. / Масъул муҳаррир т.ф.д, проф. Д.Х.Зияева. – Тошкент. 2018. – Б.178.
5. Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқотлар ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари) [Матн] / лойиҳа раҳбари Д.Х.Зияева. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – Б.218-219.
6. Шадманова С.Б. Туркистон матбуотида турли фан соҳаларига оид масалалар талқини. // XIX – XX аср бошларида Марказий Осиёда интеллектуал мерос: анъаналар ва инновациялар. Илмий тўплам. / Масъул муҳаррир т.ф.д, проф. Д.Х.Зияева. – Тошкент. 2018. – Б.300.
7. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.7.
8. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.7.
9. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.8.
10. Дингельштедт Н. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сырь-Дарьинская область. – С.Петербург. 1893. – С.24.
11. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.267.
12. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.278-279.
13. Дингельштедт Н. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сырь-Дарьинская область. – С.Петербург. 1893. – С.25.
14. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С.104.
15. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С.126.
16. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.65.
17. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.242.
18. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.251.

УДК: 902.34:(575/1) (19)

Муҳаббат ҲАМИДОВА,
Ўзбекистон Миллий университети доценти, т.ф.н.
E-mail: hamidiva.2002@mail.ru

ЎзФА ҳақиқий аъзоси, т.ф.д., академик Юсупова Д.Ю. тақризи асосида

ABOUT FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF THE TEMURID PERIOD (LATE XIX CENTURY)

Abstract

The article discusses the issue of foreign historiography of architectural monuments of Amir Temur and Temurids. It analyzes the research of A. Vambéry and Y. Skyer who visited Central Asia at the end of the 19th century. And also used the historical analysis of the scientific works of the orientalist E. Bloche, who studied the epigraphic ornament of the monuments of the Timurid period.

Key words: period of Amir Temur and Temurids, architecture, architectural monuments, orientalist, foreign researchers, historians, scientific analysis.

О ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ ПЕРИОДА ТЕМУРИДОВ (КОНЕЦ XIX ВЕКА)

Аннотация

В статье рассматривается вопрос зарубежной историографии архитектурных памятников Амира Темура и Темуридов. В нем анализируется исследование А. Вамбери, Ю. Скайлера посетивших Среднюю Азию в конце XIX века. А также использован исторический анализ научных работ востоковеда Э. Блоше, исследовавшего эпиграфический орнамент памятников тимуридского периода.

Ключевые слова: период Амира Темура и Темуридов, архитектура, архитектурные памятники, востоковеды, зарубежные исследователи, историки, научный анализ.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МЕЪМОРИЙ ЁДГОРЛИКЛАРИНИНГ ХОРИЖИЙ ТАРИХШУНОСЛИГИ ХУСУСИДА (XIX АСР ОХИРИ)

Аннотация

Мазкур мақолада Амир Темура ва Темурийлар даври меъморий ёдгорликларининг хорижий тарихшунослиги масаласига назар ташланган. Бунда XIX аср охирларида Ўрта Осиё ҳудудига ташриф буюрган А.Вамбери ва Ю.Скайлер тадқиқотларида Амир Темура ва Темурийлар даври меъморий ёдгорликларининг ўрганилиши масаласи ёритиб берилган. Шунингдек, мақолада Темурийлар даври ёдгорликларининг эпиграфик безакларини тадқиқ этган шарқшунос олим Э.Блошье томонидан нашр этирилган илмий ишлар тарихшунослик таҳлиliga тортилган.

Калит сўзлар: Амир Темура ва Темурийлар даври, меъморчилик, меъморий ёдгорликлар, шарқшунос олимлар, хорижлик тадқиқотчилар, тарихшунослик, илмий таҳлил.

Кириш. Хорижлик олимлар томонидан Шарқ мамлакатлари тарихини ўрганишга бўлган эътибор ҳеч бир даврда ўз аҳамиятини йўқотмаган. Қадимги даврлардан ҳозиргача, ҳусусан, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Ўзбекистон миллий меъморчилиги тарихи ва анъаналари бир қатор чет эллик олимлар томонидан ўрганилган.

Маълумки, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари Ўрта Осиёда рус-инглиз муносабатлари тўкнашган даврга тўғри келади. Ушбу даврда Ўрта Осиёда руслардан ташқари, турли мақсадларда бу ерга ташриф буюрган хорижлик миссионерлар, тадқиқотчи-олимлар ва сайёҳлар фаолияти учун кенгроқ имконият мавжуд бўлган. Рус-инглиз муносабатлари тўкнашган ҳудуд бўлган Ўрта Осиё табиий ва маданий бойликларини қўлга киритиш мақсадида хорижлик муаллифлар томонидан тўпланган фактик материаллар кейинчалик маҳаллий халқлар маданияти тарихига оид қимматли илмий асарларнинг яратилишига сабаб бўлган.

Мавзуга оид илмий адабиётлар таҳлили. Европа мамлакатларида Амир Темура ва Темурийлар даврида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаёт, маданий алоқалар ҳамда бунёдкорлик ишлари тарихини тадқиқ этиш бўйича қўплаб илмий изланишлар олиб борилган. Уларнинг акса-

рийат қисмида Амир Темура ва Темурийлар даврида бунёд этилган меъморий ёдгорликлар тўғрисида ҳам қўплаб қизиқарли маълумотлар келтириб ўтилган. Мазкур масалани катта қизиқиш билан тадқиқ этган хорижлик олимлар, ҳусусан, А.Вамбери, Ю.Скайлер, Э.Блошье каби тадқиқотчиларни киритиш мумкин. Уларнинг қаламига мансуб илмий ишлар мажмуаси тадқиқотчиларнинг бевосита кўрган-кечирганлари асосида ёзилгани билан эътиборга моликдир. Ҳусусан, XIX аср охирларида Ўрта Осиёга ташриф буюрган чет эллик тадқиқотчилар А.Вамбери ва Ю.Скайлерлар томонидан ёзиб қолдирилган эсдаликларда ҳам Ўрта Осиё маҳаллий халқлари моддий-маданий мероси, ҳусусан, меъморий ёдгорликлари хусусида эътиборга молик маълумотлар ёзиб қолдирилган. Э.Блошьеининг илмий ишларида эса Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари моддий маданияти тарихи қўлёзма манбалар асосида ёритиб берилгани билан ажралиб туради.

Тадқиқот методологияси. Мақолада юқорида номлари келтириб ўтилган тадқиқотчи олимларнинг мавзуга оид илмий ишлари тарихшунослик таҳлиliga эътибор қаратилади. Бунда таҳлилга тортилган илмий ишлар ҳолисона ва илмий нуқтаи назардан қиёсий ўрганилган. Мазкур ишлардаги мавзуга оид фактик маълумотларнинг

илмий аҳамиятини очиб беришда уларни тавсифлаш, таснифлаш, қиссий таҳлил усулларида кенг фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Мавзуні ёритиш асносида таҳлилга тортилаётган илмий ишлар муаллифлари тўғрисида қисқача маълумот келтириб ўтиш ўринлидир. Темурийлар даври меъморий ёдгорликларининг XIX аср иккинчи ярмидаги ҳолати тарихини ёритиб берган хорижлик синчков тадқиқотчилардан бири Армений Вамберидир. Венгрия Фанлар академияси аъзоси, йирик шарқшунос, тилшунос олим, сайёҳ ва ёзувчи бўлган А.Вамбери мазкур академия ҳомийлигида 1863 йилдан Эрон ва Туркистонга саёҳат қилган. У дарвеш (қаландар) ниқоби остида Макка ҳаж сафаридан қайтаётган маҳаллий аҳоли гуруҳига қўшилиб, Мозандарондан Болхон кўрфазига келади. Сўнг Туркменистон орқали Хива ва Қўнғиротга ўтади. Қизилқум орқали Бухорога келиб, сўнг Самарқанд, Карки ва бошқа шаҳарларда бўлади. Орқага Ҳирот, Машҳад, Техрон ва Истамбул бўйлаб қайтади. Тилшунослик, адабиётшунослик, фолклор, этнография, тарих ва географияга оид қатор асарлар муаллифи бўлган олимнинг “Travels in Central Asia: A Journey from Teheran across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand”, яъни “Ўрта Осиёга саёҳатлар: Техрондан Каспийнинг Шарқий қирғоғидаги Туркман чўли бўйлаб Хива, Бухоро ва Самарқандга саёҳат” номли автобиографик-мемуар асари Темурийлар даври меъморий ёдгорликларини ўрганилишида ҳам қимматли манба бўлиб хизмат қилади [1]. Унда муаллифнинг ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида жойлашган Хива, Бухоро, Самарқанд, Марғилон, Наманган ва Қарши (Нахшаб) шаҳарларига ташрифи мобайнида маҳаллий халқлар маданияти тарихига оид қўллаб қимматли маълумотларни қайд этилган. Хусусан, юқорида номи келтириб ўтилган асарида А. Вамбери ўзи саёҳат қилган Ўрта Осиё шаҳарлари табиати, саройлар, маҳаллий аҳоли турар жойлари, масжид, мадрасалар, мақбаралар, хонақоҳ-у қарвонсаройлар, бозорлар ҳақида маълумотларни ёзиб қолдирган. Асарда Амир Темури ва Темурийлар даврида барпо этилган меъморий обидалар ҳақида ҳам диққатга сазовор маълумотларни учратиш мумкин. Хусусан, олимнинг қадим Бухоро ва Самарқанддаги ноёб меъморий ёдгорликларига зиёрати ҳамда мазкур қадамжолар архитектураси ҳақидаги сатрлари бизга Россия босқини арафасида мазкур биноларнинг аҳволини кўз олдимизга келтиришимизда аниқ манба бўлиб хизмат қилади” [1]. Хусусан, юқоридаги мемуар асарда Баҳовуддин Нақшбандий меъморий мажмуаси тўғрисида қуйидагилар келтириб ўтилган: “Қабр кичик бир боғнинг бир томонида масжид жойлашган. Мақбаранинг олдида тақводор зиёратчиларнинг пешоналари тегавериши оқибатида силликланиб кетган таникли Сенгхи мурод (истак тоши) мавжуд. Қабр устига бир нечта қўчқор шохи, шунингдек Маккадаги муқаддас жойни супуриш учун узоқ вақт хизмат қилган супурги жойлаштирилган. Даҳмани бутунлай гумбаз билан қоплаш учун бир неча бор уринишлар қилинган. Аммо Баҳовуддин Нақшбанд Туркистондаги бошқа авлиёлар сингари, очик осмон остини маъқул кўрган... Баҳовуддин Нақшбанд қабридан чорак лига масофада, очик майдонда ул зотнинг тариқат бобидаги илк устози Амир Саййид Кулол қабри жойлашган” [1]. Бундан ташқари, ушбу асарда Бухорои шариф ҳақида ўша даврларда геосийсий ҳамда маданий-маърифий аҳамиятга эга қўллаб маълумотлар берилганига гувоҳ бўламыз. Асарда келтирилишича, Бухоро шаҳрига олиб қирадиган ўн битта дарвоза бўлиб, улар қуйидагилар эди: Дарвози Имом, Дарвозаи Мазор, Самарқанд, Ўғлон, Талипоч, Ширгирон, Қорақўл, Шайх Жалол, Намозгоҳ, Саллаҳона, Қарши. Шаҳар икки асосий қисм ички (Деруни Шехр) ва ташқи (Беруни Шехр)

шаҳарга ва марказлари Маҳаллеи Джуйбар, Хиабан, Мирекан, Малкушон, Сабунгиран бўлган бир неча маъмурий ҳудудларга бўлинган. Шаҳарга ўзгача бир кўрк ва виқор бағишлаб турган салобатли иншоотлар ҳамда кўркем жамоат жойлари тарифи ҳам келтирилади. Бухородаги масжид мадрасалар ҳақида гап кетганда, олим уларнинг саногі кичик ва катталарини қўшиб ҳисоблаганда 365та масжид ва 80тага яқин мадраса борлигини айтиб ўтади. Улардан Темурийлар даврига оид қуйидаги иншоотлар ҳақида сўз юритади: Амир Темури томонидан XII асрда қурилган қадимий иморат қолдиқлари устига барпо этилган Масжиди Калон, Қўқалдош Мадрасаси (1426 й.), Мирзо Улғбек мадрасаси (1417 й.). Иншоотларнинг жойлашган ўрни, уларнинг қурилиш схемаси, фойдаланилиши ҳақида талай тарихий фактлар келтирилади[1]. Бухородан Самарқандга илк ташрифини таърифлар экан олим шундай дейди: “...Шарқда Чўпонота тепалигидан ўтиб, ажойиб давлатнинг ўртасида жойлашган Темурнинг шаҳрини кўрдим. Тан олиб айтишим керакки, тонгги шафак нурларига чўмган турли туман рағларда жилоланаётган гумбаз ва миноралар, бу манзаранинг ўзига хослиги ниҳоятда ёқимли эди” [1]. Тарихга муҳрланган сатрлар битилаётган бу пайтларда ҳиссиётларини яширмаган сайёҳ ва олим воқеликка жуда гўзал таъриф беради. Жумладан, Кўҳак тепалиги ҳақида ёритаётиб, тепаликнинг гумбазга ўхшаш чўққиси гўё Чўпонота (чўпонларнинг муқаддас ҳомийси) дафн этилган кичик бино (мақбара) билан тожлангандек эканлигини айтиб ўтади. Самарқанднинг мазкур тепалик этагида жойлашганлиги, унинг айланаси Техронга тенг бўлса-да, уйлари бир-бирига унчалик ҳам яқин қурилмаган эканлиги, шаҳардаги машҳур бинолар ва харобалар унга жуда ажойиб бир кўрк бериб турганлиги ҳам асарда келтирилади. Темурийлар даврида бинолар қурилиши ва жойлашувига алоҳида бир санъат деб қаралганлиги ва унга маҳаллий ҳукмдорлар томонидан ниҳоятда эътибор берилганлигини кўриш мумкин[1]. Атрофи турли бинолар, қисман масжид ва мақбаралар билан ўралган Самарқанд қалъа (арк)си жанубида Темурнинг набираси Муҳаммад Султон Мирзо томонидан қурилган мадраса ҳамда унинг пештоқли ҳовлисидаги ярим гумбаз шаклидаги тўрт осмонўпар бинога шарқшунос олим, “... инсон ниғоҳини хайратга соладиган энг кўркем манзара” [1], - дея таъриф берган. Бир қарашда гўёки бир бирнга ёнма-ён жойлашгандек туюладиган мазкур биноларнинг аслида айримлари яқинда, қолганлари эса бир қадар йироқда эканлиги айтилади. Мадрасага яқинлашган сари аввал кичик саранжом Амир Темури мақбараси, сўнг жанубда каттароқ ва жозибадор Бибиҳоним жомеъ масжиди гумбазга кўзга ташланиши ҳақида сўзланади. Шаҳар ҳақида ўзининг холис таассуротларини бўлишар экан олим, Самарқандни бутун Мақказий Осиёда кўркем биноларга энг бой шаҳар, - дея тилга олади [1]. А.Вамбери ўз кўлөзмасида Самарқандда бир неча юз зиёрат масканлари бор эканлигини таъкидлаб ўтган. Жумладан, Шохизинда, Амир Темури (Гўри Амир мақбараси – Ҳ.М.) масжиди, Кўксарой (Темурнинг қабул саройи-Талари Темури), Кўктош (Темурнинг тахт тоши), Темурнинг қабри (Турбети Тимури), Самарқанд регистони (Бухоро Регистонидан кичик эканлиги айтиб ўтилади)даги уч маҳобатли Шердор, Тиллақори ҳамда Улуғбек мадрасалари ҳамда Бибиҳоним мадрасаси (Самарқанд қалъасининг етти дарвозасидан бири бўлган Бухоро дарвозаси яқинида жойлашган) ҳақида қимматли маълумотлар келтиради [1].

Туркистон ёдгорликларини XIX асрнинг иккинчи ярмида келиб кўрган ва улар ҳақида ўзига хос фикрларини ёзиб қолдирган яна бир чет эллик тадқиқотчи Ю.Скайлердир. У Россия Империясининг Ўрта Осиё ҳудудида мустамлакачилик ҳаракатлари авжига чиққан кезларда ўлканинг бир қатор шаҳарларига саёҳат қилиб, “Туркистон”

номли асарини яратган[3]. Мазкур асар таржимони З.А.Саидбобоевнинг маълумотларига кўра, Ю.Скайлер XIX асрнинг иккинчи ярмида АҚШнинг Россиядаги элчиси лавозимида ишлаган. У 19 ёшида Американинг докторлик даражасини берувчи дастлабки олий таълим муассасаси – Йел Университетини тамомлаб, бу даражани олган битирувчилардан бири бўлган. 1863 йилда эса Колумбия Университетининг Хуқуқ мактабини тамомлаган. Ўзини журналистика соҳасида синаб, “The Nation” журнали билан ҳамкорлик қилган. Ю.Скайлер рус тилини яхши билган серкирра тадқиқотчи, дипломат, таржимон ва ёзувчи бўлиб, ҳаёти давомида АҚШнинг бир қанча давлатларидаги элчихоналари консули лавозимида фаолият юритган. Шу жумладан, 1864 йилда Ю.Скайлер АҚШ Давлат Департаментига ишга қабул қилиниб, 1867 йилда у АҚШнинг Москвадаги консули этиб тайинланган. Ю.Скайлер 1873 йилда – Россия империяси Ўрта Осиёда ҳарбий ҳаракатлар олиб бораётган паллада ўлкага ташриф буюрган. У Туркистон ўлкасига ташриф буюрган ғарблик саёҳатчиларнинг дастлабки вакили бўлиши билан бирга АҚШ ҳукуматининг Россиядаги вакили ҳам эди[4]. Унинг бебаҳо хизматларидан бири юқорида келтирганимиз “Туркистон” асарини яратганидир. Мазкур асар Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданиятини ўрганишда муҳим тарихий асарлардан бири бўлиб, муаллиф ўз кўзи билан кўрган ҳар бир ҳолатга алоҳида эътибор қаратгани билан аҳамиятлидир. Шу жумладан, унинг эътибори марказидан ўрин олган маҳаллий халқлар маданий ҳаёти ҳамда моддий-маданий ёдгорликлари тўғрисидаги маълумотлари мазкур тадқиқот ишида муҳим ўрин тутади. Ушбу асар Ўрта Осиё халқлари меъморчилик маданияти тарихини ўрганишга бағишланган бўлмаса-да, унда мавзуга оид кўплаб қимматли маълумотлар учрайди. Хусусан, муаллиф эътиборидан Самарқанд ва Бухородаги ўзига хос анъаналар асосида яратилган Темурийлар даври меъморий ёдгорликларнинг маҳобати ҳамда бетакрор кўриниши муносиб ўрин олган. Унинг Туркистоннинг бир қатор тарихий шаҳарлари ва қишлоқларида бунёд этилган маҳаллий аҳоли тураржойлари ҳамда меъморий ёдгорликларига бериб ўтган батафсил таъриф ва таснифлари эътиборга моликдир. Таърифланган меъморий ёдгорликлар орасида Темурийлар даврида бунёд этилган бир қатор обидалар ҳам мавжуд. Масалан, Туркистондаги Аҳмад Ясавий меъморий мажмуаси [3], Чўпон ота тепалиги ва Мирзо Улуғбек расадхонаси [3], Бибиҳоним масжиди [3], Шоҳизинда меъморий мажмуаси [3], Регистон майдони ва мадрасалари[3], Гўри Амир мақбараси ва ундаги нефрит тоши[3], шаҳар дарвозалари, боғлар, қарвонсарой ва сардобалар[3] шулар жумласидандир. Муаллиф Самарқанд шаҳри ва унинг атрофидаги уй-жойлар ҳамда боғроғлар тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтириб ўтади: “... Ниҳоят биз тепаликнинг асосий қисмини ортда қолдириб, йўлнинг энг юқори нуқтасига етгач, қаршимизда лойдан сувалган томлар, тепасига тож каби қўндирилган улкан мовий гумбазлар ва баланд минораларни кўриб, машҳур Самарқандга етиб келганимизни англадик. ... Ўнг томонимизда баланд миноралари ва гумбазлари билан машҳур Шоҳизинда масжиди, сўл томонимизда эса гиштли сағаналарга тўла қабристондан ўтиб, Шоҳизинда дарвозасига киргач руслар шу дарвозадан қалъагача бунёд этган ажойиб йўлка ва соя-салқин янги хиёбонга дуч келдик. ... Арқдан шаҳар жуда яхши кўринади. Бутун шаҳар учта йирик масжиднинг қад кўтарган устунлари ва гумбазлари билан қаршимизда ястаниб ётарди. бозорнинг ўртасидан икки тараф уйларнинг томлари текис, улардан баланд қовунсимон гумбазлар қад кўтарган[4]. Муаллифнинг улар ҳақида келтириб ўтган таърифлари мазкур меъморий ёдгорликларнинг XIX аср охиридаги ҳолати

хусусида қимматли маълумотларни бериши билан муҳим аҳамиятга эгадир. Хусусан, Самарқанд меъморий ёдгорликлари атрофида руслар томонидан қурилган йўлкалар ва хиёбонлар ҳақидаги маълумотлар бунга мисол бўлади.

Темурийлар даври меъморчилигининг ўзига хос хусусиятларидан бири бўлган, меъморий обидаларни қадим ёзувлар, айниқса арабча қуфий ёзувида эпитафик битиклар билан безатиш ўрта аср Ислом меъморчилигида урф бўлган. Мазкур битикларни ўқиб, ўрганиш, уларда яширинган сирлар билан дунё жамоатчилигини таништириш иштиёқида кўплаб шарқшунос ва тилшунос олимлар асрлар давомида тадқиқотлар олиб боришган. Темурийлар меъморий ёдгорликларидаги битикларни ўқиб ўрганишда катта жонбозликлар кўрсатган шарқшунос олимлар сирасига Эдгар Блошени киритишимиз мумкин. Француз шарқшуносларининг йирик намоёниси Габриэль Джозеф Эдгар Блоше Париж Шарқ мадрасаси (L'Ecole des Langues Orientales) ҳамда Париж Дорилфунунида (L'Ecole Pratique des Hautes Etudes) таҳсил олиб, у ерда араб, форс, турк ва бошқа шарқ тилларини ўрганди. Блошенинг илмий фаолияти қуйидаги уч йўналишда боради:

а) каталоглаштириш;

б) Ислом ҳамда араб адабиёти бўйича таржима ва китоблар тузиш;

в) Эрондаги тадқиқотлар.

Аммо Э.Блоше асосий тадқиқотларини каталоглаштириш йўналишига қаратади. Унинг 1897 йилда Археологик шарҳ (Revue Archéologique) журналида чоп эттирган Самарқанд битиклари мақоласи Темурийлар даври обидаларини ўрганишга бағишланган. Мақолада Гўри Амир мақбарасида дафн этилган Амир Темур ва бошқа Темурий шахзодалар қабртошларидаги эпитафик битиклар таржимасига оид фикр-мулоҳазалар баён этилган[5]. Мақолада шарқшунос олим Гўри Амир мақбараси битикларини тилшунос сифатида таҳлил этиши билан бирга, мазкур ёдгорлик ҳақида хабар берувчи қатор манбаларни ҳам келтириб ўтади. Хусусан, Э.Блоше Гўри Амир битикларини шарҳлашда Мирхонднинг “Равзат ус-Сафо”, Гиёсиддин Муҳаммад Хондамирнинг “Ҳабиб ус-Сийёр”, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матла’и саъдайн ва мажма’и баҳрайн”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Ибн Арабшоҳнинг “Ажойиб ул-мақдур фи ахбори Темур”, Абулфидо Имоуддин Исмоил ибн Али ал-Айюбийнинг “Таквими улбулдон”, Шаҳобиддин ал-Умарийнинг “Масолик ал-абшар фи мамолик ал-амшар” асарларида келтирилган маълумотлардан фойдаланганлигини кўришимиз мумкин[5]. Шунингдек, олим ўз мақоласида А.Вамберининг “Ўрта Осиёга саёҳат”, Р.Г.Клавихонинг “Самарқандга саёҳат” номли кундаликлари-да келтириб ўтилган маълумотларни илмий таҳлил этади[5]. Бундан ташқари, у рус шарқшунос олимлари В.В. Радлов ҳамда Эдвард Бланкларнинг Гўри Амир мақбараси ҳақида келтирилган маълумотларини қиёслаб, улар юзасидан ҳам ўз фикрини баён этган[5].

XIX аср охирида Россия ва Ғарбий Европа мамлакатлари тадқиқотчилари томонидан Ўрта Осиё давлатлари сиёсий, ижтимоий-иқтисодий аҳволини чуқур ўрганишга алоҳида эътибор қаратилган. Мақолада илмий асарлари таҳлилга тортилган муаллифлар ҳам шулар жумласидандир. Ушбу муаллифларнинг баъзилари ўлкага ташриф буюрган ва бошқаси бу ерда бўлмаган бўлса-да, Ўрта Осиё халқлари томонидан бунёд этилган бебаҳо тарихий-маданий меросини тадқиқ этишга бирдек қизиқиш билан ёндашишган. Амир Темур ва Темурийлар даври меъморий ёдгорликлари маҳаллий муаллифлар билан бир қаторда чет эллик тадқиқотчилар томонидан ҳам Ўрта Осиё халқлари маданий меросининг гултожи сифатида баҳоланган.

Хулоса ва таклифлар. Мақолада тарихшунослик таҳлиliga тортилган илмий асарлар хорижлик олимларнинг Ўрта Осиё халқлари маданий меросини ўрганишга оид қарашлари, улар томонидан қўлланилган тадқиқот усуллари ҳамда масалага ўзига хос илмий ёндашувларига оид қизиқарли тарихий фактларни ойдинлаштириш имконини беради. Мазкур тарихий асарлар ҳозирги кунда Ўрта

Осиё халқлари маданий меросининг тарихий манба сифатидаги аҳамиятини очиб беришга ҳам хизмат қилади. Уларни илмий таҳлил этиш нафақат Ўзбекистон халқлари моддий-маданий мерос тарихи, балки миллий давлатчилик тарихига оид қўплаб қизиқарли масалаларни ойдинлаштиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Vambéry A. Travels in Central Asia: A Journey from Teheran across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand. – London: Spottiswoode And Co. New-Street Square, 1864. – 512 p.
2. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии / А.Вамбери. 2-е изд. – М., 1874. XIV, [2]. – 383 с.
3. Eugene, Schuyler. Turkistan. Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja. Vol.I. – New York: Scribner, Armstrong & Co., – 1876. – 454 p.
4. Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари / Кириш, инглиз тилидан қисқартирилган таржима, изоҳлар ва қўрсаткичлар муаллифи – т.ф.н., доц. З.А.Саидбобоев – Т.: “O‘ZBEKISTON”, 2019. – 336 б.
5. Blochet E., Les Inscriptions De Samarkand I. Le Gôûr-I-Mîr, گور امنر Ou Tombeau De Tamerlan Épitaphes de Tîmoûr et de plusieurs princes tîmoûrides.(Suite); Revue Archéologique, Presses Universitaires de France, 1897. – Pp. 202-231.

Манзура ХОЛМИРЗАЕВА,
Термиз давлат университети ўқитувчиси
E-mail: xolmirzayevam@tersu.uz

Термиз давлат университети доценти, фалсафа фанлари доктори Бобомуратов Э.Х. тақризи асосида

МИЛЛИЙ МАНФААТНИНГ МАФКУРАВИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ҲУҚУҚИЙ ОНГ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Мақола Ўзбекистон халқи миллий мафкуравий хавфсизлигини таъминлаш, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш асосида миллий манфаатларнинг мафкуравий хавфсизлигини мустаҳкамлаш масаласига бағишланган. Мақолада, аввало, ҳуқуқ нуқтаи назаридан миллий манфаат тушунчасига фалсафий таъриф беришга алоҳида эътибор қаратилган. Шу билан биргаликда, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни шакллантиришда бугунги мафкуравий жараёнларнинг очиқ таснифи ҳам баён этилган.

Калит сўзлар: миллий манфаатлар, инсон манфаатлари, давлат манфаатлари, ғоявий-мафкуравий хавфсизлик, миллий-маънавий хавфсизлик, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият.

РОЛЬ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ И ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ

Аннотация

Статья посвящена обеспечению национально-идеологической безопасности народа Узбекистана, вопросу укрепления идеологической безопасности национальных интересов на основе развития правового сознания и правовой культуры. В статье прежде всего, с точки зрения права, понятию национального интереса, исходя из философского определения, удалено особое внимание. Вместе с тем, в формировании правового сознания и правовой культуры изложена открытая классификация современных идеологических процессов.

Ключевые слова: национальный интересы, человеческие интересы, государственные интересы, идеологическая безопасность, национально-духовная безопасность, правовое сознание, правовая культура.

THE ROLE OF LEGAL CONSCIOUSNESS AND LEGAL CULTURE IN PROVIDING THE IDEOLOGICAL SECURITY OF NATIONAL INTERESTS

Abstract

The article is devoted to ensuring the national and ideological security of the people of Uzbekistan, the issue of strengthening the ideological security of national interests on the basis of the development of legal consciousness and legal culture. In the article, first of all, from the point of view of law, the concept of national interest, based on a philosophical definition, has been removed from special attention. At the same time, in the formation of legal consciousness and legal culture, an open classification of today's ideological processes is presented.

Key words: national interests, human interests, state interests, ideological and ideological security, national and spiritual security, legal consciousness, legal culture.

Кириш. Ўзбекистон давлатининг олдида турган энг муҳим вазифаларидан бири мамлакатимизнинг конституциявий тузими ва қандай ички ва ташқи таъжовулардан қонуний тарзда ҳимоя қилиш ҳисобланади. Бундай ҳимоядан қўзланган асосий мақсад – фуқароларнинг миллий манфаат ва эҳтиёжларини қондиришдан иборат. Миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ва эҳтиёжларини қондириш эса ҳуқуқий нормалар асосида амалга оширилгандагина демократик ҳуқуқий давлатнинг пойдеворини қуришга хизмат қилади. Бу ишни амалга ошириш учун эса, энг аввало, аҳолининг барча қатламлари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгилаб берилган ҳуқуқ ва бурчларини бажариши, шунингдек, мамлакатда вужудга келган вазиятнинг қанчалик даржада қонуний эканлигидан хабардор бўлиши, қисқача қилиб айтганда, ҳуқуқий онги етарли даражада шакллانган бўлиши лозим.

Фуқароларнинг миллий манфаатларини мафкуравий жиҳатдан ҳимоя қилишда инсон ҳуқуқ ва эркинликларига ҳурмат муносабатини шакллантиришга, аҳолининг ҳуқуқий мафкуравий онги ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиришга бир қатор иллатлар тўқинлик қилиб келди. Айниқса, “Ёшларнинг ҳуқуқий тарбиясига салбий

таъсир кўрсатувчи омилларга нисбатан ҳуқуқий иммунитетни шакллантириш, ҳар бир шахсда қонунийларга ва одоб-ахлоқ қоидаларига ҳурмат, миллий қадриятларга садоқат, ҳуқуқбузарликларга нисбатан мурасимсизлик ҳиссини уйғотиш ишига комплекс тарзда ёндашилмади” [1]. Бугунги кунда аҳолининг миллий манфаатларини мафкуравий жиҳатдан ҳимоя қилиш учун уларнинг ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятини юксалтириш асосида: “...шахсий манфаатлар ҳамда жамият манфаатлари ўртасидаги муvozanатни сақлаш ғояларини аҳоли онига сингдириш ишларининг етарли олиб борилмаслигига” [1] ўзининг жиддий салбий таъсирини кўрсатмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мустақиллик йилларида жамиятимизда миллий-маънавий, мафкуравий хавфсизликни таъминлаш, ғоявий-мафкуравий таъсирларнинг моҳиятини очиб бериш ва жамиятда мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш, инсон шайни, ҳуқуқий онг ва маданият, демократик ислохотлар бўйича қатор изла-нишлар олиб борилди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида маънавий-маърифий ҳаётимизнинг тарихий илдишларига, мил-лий ўзликни англаш, мафкуравий таълимотларнинг ву-

жудга келишига қаратилган асарлар – С.Отамуродов, Қ.Назаров, Н.Жўраев, И.Эргашев, Ў.Абилов, С.Мамашокиров, М.Имомназаров, А.Эркаев, М.Қуроно, А.Бегматов, Ж.Яхшилик, А.Очилдиев, Б.Тўйчиев, Н.Э.Мухаммадиев, М.Қирғизбоевларнинг илмий ишлари шулар жумласидан.

Мамлакатимизда мафкуравий жараёнлар, глобал ғоявий таҳдидлар, халқаро келишмовчилик ва зиддиятлар, ёшлар тарбиясида миллий-ахлоқий қадриятлар ва мафкуравий-сиёсий муаммоларнинг таҳлили, миллатлараро муносабатларнинг позитив моҳиятини таъминлашда маънавий омилларнинг ўрнига бағишланган бир қатор ижтимоий-фалсафий ва сиёсий тадқиқотлар Т.Жўраев, Ш.Пахрутдинов, О.Раҳматов, М.Бекмуродов, А.Мўминов, Р.Самаров, Н.А.Назаров, О.Мусаев, У.Саидов, И.Саифназаров, Н.Сафарова, Ш.Қаҳҳорова каби олимларнинг илмий ишларида ўз ифодасини топган.

Мамлакатимизда ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онг ва жамиятда ҳуқуқий маданиятнинг шаклланиш муаммолари ҳақидаги маълумотларни А.Саидов, У.Таджиханов, О.Каримова, Х.Одильқориев, Х.Маматов каби олимларнинг тадқиқотларида учратамиз.

Мавжуд илмий адабиётлар, тадқиқот ва манбалар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги глобаллашув жараёнида таҳдидлар кундан-кунга ривожланиб, янги шакл ва усулларда намоён бўлмоқда. Бу таҳдидларнинг ҳисобга олиб, жамиятда маънавий хавфсизликни таъминлаш, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш асосида мафкуравий хавфсизлигини мустаҳкамлаш масаласини ўрганиш муҳим ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Мақола сиёсий-ҳуқуқий таҳлил, қиёсий-мантикий таҳлил, фалсафий мушоҳада, илмийлика ва ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар ва Ўзбекистон халқининг миллий юксалиш давридаги миллий манфаатларини ҳимоя қилишнинг ғоявий-мафкуравий масалаларининг ҳуқуқий онг ҳамда маданият билан ўзаро диалектикаси баён этилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон халқининг Конституциямиз талабларига мувофиқ тарзда ҳуқуқий онг ва маданиятини юксалтириш асосида миллий манфаатларининг мафкуравий хавфсизлигини таъминлаш масаласи, энг аввало, ҳуқуқ нуктаи назаридан миллий манфаат тушунчасига фалсафий таъриф беришни тақозо этади.

Миллий манфаат – бу ўзининг миллийлик ва умуминсонийлик хусусиятларига мос равишда мавжуд реалликда вужудга келган зарурий объектив ва субъектив омиллар талабларидан келиб чиққан ҳолда моддий ва маънавий жиҳатдан қонуний тарзда бирор бир фойда, наф қўриш мақсадида амалга оширадиган фаолиятлари тизимидир. Бунинг ядросини ўзбек халқининг меҳнат-севарлиги, инсофлиги, шукроналиги, баҳам қўриши ва адолатпешалиги, қонунларга нисбатан ҳурмат бажо келтириши каби бир қатор ахлоқий-маънавий фазилатлари ташкил қилади. Миллий манфаат – миллатнинг юксак ахлоқий-маънавий фазилатлари ва умуминсоний ахлоқ нормаларига, ҳуқуқий қадриятлар тизимига таянмас экан, у ўзининг маънавий асосини йўқотиб, ички ва ташқи сиёсатда қонунийлик тамойиллари ижросининг заифлашувига олиб келади. Бу эса ўз навбатида аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятининг заифлашуви, натижада мавжуд конституцияда белгилаб қўйилган миллий манфаатлар тизимининг издан чиқаришига сабаб бўлади.

Глобаллашув шароитида Ўзбекистон халқининг миллий манфаатларини таъминлаш, биринчидан, кенг маънода инсон манфаатлари, иккинчидан эса нисбатан тор маънода давлат манфаатлари сифатида, уларнинг консти-

туциявий хавфсизлигини таъминлаш ишларини йўлга қўйиш, шунингдек, барча аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш орқали амалга оширишга ҳаракат қилинмоқда.

Давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев айтганидек: “Бугун ҳаётимизнинг ўзи Конституциямизда ифодасини топган энг асосий мақсад – инсон манфаатларини ҳар томонлама таъминлаш масаласини долзарб вазифа қилиб қўймоқда. Инсон манфаатларини таъминлаш учун эса, аввало, одамлар билан, халқ билан мулоқот қилиш, уларнинг дарду ташвишлари, орзу-ниятлари, ҳаётини муаммо ва эҳтиёжларини яхши билиш керак” [2]. Ана шу фикрга асосланган ҳолда инсонларнинг манфаат ва эҳтиёжларини билиш мақсадида, Президент ташаббуси билан халқ билан кенг қамровли мулоқотлар йўлга қўйилди. Барча туман, вилоятларда “Халқ қабулхоналари” ташкил этилди [3].

Мамлакатимиз аҳолисининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш асосида миллий манфаатларини мафкуравий ҳимоя қилиш масаласи ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятнинг ўзи нима эканлигини англаб олишни тақозо этади.

Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларида белгиланган миллий манфаатларни мафкуравий жиҳатдан ҳимоя қилишни амалга ошириш фуқаролар ҳуқуқий-мафкуравий онгининг даражасига бевосита боғлиқдир. Бу эса ўз навбатида фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятининг ривожланишига замин ҳозирлайди. Одатда, ҳуқуқий маданият деганда, жамиятнинг ҳуқуқий ҳаёти, ҳуқуқий воқелиги, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, ҳуқуқий онг ривожда эришилган даражани ифодаловчи маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий қадриятлар тизими ҳамда унга мувофиқ тарзда қарор топадиган қонунга итоатқўйлик ва мамлакатда ҳуқуқий тартибот муҳитини ўрнатиш учун ижтимоий муносабатларни тартибга солиш тушунилади. У қуйидаги жиҳатларни ҳам ўзида мутасаммалаштиради:

- ҳуқуқий воқеликни англаш, яъни ҳуқуқий-мафкуравий онгнинг муайян ҳолати;
- умумий маданий шарт-шароитлар, жамиятнинг маърифий даражаси;
- аҳолининг ҳуқуқни, қонунларни билиш даражаси, ҳуқуқ нормаларига ҳурмат даражаси, уларнинг нуфузи;
- ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш жараёнининг сифати;
- ҳуқуқий фаолиятнинг, қонун ижодкорлиги, ҳуқуқни муҳофаза қилиш, бошқарув ва бошқа фаолиятнинг самарали усуллари;
- фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг қонунга итоаткорлиги [4].

Ўзбекистоннинг миллий манфаатларини мафкуравий хавфсизлигини таъминлашда муҳим омиллардан яна бирини ҳуқуқий мафкура ташкил қилади. Ҳуқуқий мафкура миллий давлатчилик, ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий ҳаёт ҳақидаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлар, билимларни амалга оширишга қароатилган ғоялар тизимидир. Улар жамият ҳаётининг аниқ тарихий шарт-шароитларини, ижтимоий кучлар нисбатини, ижтимоий онг даражасини, аҳоли руҳиятини, халқ иродаси ва манфаати каби омилларни инобатга олади.

Ўзбекистоннинг миллий манфаатларининг мафкуравий хавфсизлигини таъминлашда ҳар бир фуқаро ўз давлатимизнинг Конституцияси ва қонунларини билиши, уларда фуқаролар учун мустаҳкамланган ҳуқуқ ҳамда бурчларни муфассал тасаввур этиши лозим.

Ўзбекистонда яшовчи ҳар битта миллат вакилининг манфаатларини ҳар томонлама конституциявий хавфсизлигини таъминлаш борасидаги биринчи йўналиш бу – халқ билан очиқ мулоқот қилишни йўлга қўйишдан

иборат. Бу йўналишдаги ғоявий-мафкуравий хавфсизликни таъминлашнинг асосини мулоқот олиб бораётган мутасадди раҳбарнинг ёлгон гапирмаслиги, бажариш имконияти бўлмаган нарсаларни ваъда қилмаслиги, ўзига берилган ваколатлар даражасида иш юритиши кабилар ташкил қилади. Ҳаётний тажрибадан шу нарса маълумки, мутасаддининг “халқнинг қўйини ёлгон ваъдалар бериб пуч ёнғоққа тўлдириши” ҳар доим одамларни ғоявий-мафкуравий парокандаликка олиб келган ва давлат ҳокимиятига нисбатан ишончсизлик билан қараш каби ғоявий-мафкуравий онгни шакллантиришга замин ҳозирлаган [5; 6].

Ўзбекистонияшовчи ҳар битта миллат вакилининг манфаатларини ҳар томонлама конституциявий хавфсизлигини таъминлаш борасидаги иккинчи йўналиш бу — уларнинг ҳаётний эҳтиёжлари учун зарур бўлган уй-жой, озиқ-овқат, кийим-кечак кабиларга бўлган манфаатларини таъминлашни ҳимоя қилиш ҳисобланади. Бу соҳада минглаб уй-жойлар қурилмоқда, озиқ-овқат, кийим-кечак кабиларга бўлган манфаатли эҳтиёжларини қондириш борасида салмоқли ишлар амалга оширилмоқда. Умуман олганда хавфсизлик бу — бутун инсониятнинг нормал яшаши учун хавф соладиган табиий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-маданий аҳамиятга молик бўлган хавф-хатарларнинг олдини олиш туфайли уларнинг барқарор ҳаёт кечиришини таъминлаш учун яратилган хавфсиз шарт-шароитларнинг муайян тизимидир [7]. Унинг тур ва шакллари жуда кўп ва хилма-хлдир. Шулардан бири бу миллий маънавий хавфсизлик ҳисобланади.

Бунда, миллий-маънавий хавфсизлик — миллий маънавиятнинг барқарор тараққий қилиши учун шарт-шароит, вазият, имкониятларнинг мавжудлиги, унинг ўзига ҳослигига зид бўлган турли маънавий, руҳий, ахлоқий ва эстетик таҳдидлардан ҳимояланганлиги ва миллий маънавиятнинг умуммиллий тараққиётнинг табиий эҳтиёжи ва амалиётга айланганлик салоҳиятини, ғоявий-мафкуравий хавфсизлик эса шахс, миллат, жамият, давлатнинг хилма-хил шаклларда намоён бўладиган ғоявий-мафкуравий тажовузлар, турли мафкуравий марказларнинг бузғунчилик таъсиридан ҳимояланганлик даражасини тавсифловчи тушунча ҳисобланади [8].

Конституциявий хавфсизлик деганимизда, миллатни заифлаштиришга қаратилган ташқаридан кириб келувчи ҳар қандай ёвуз ғоялар ва мафкураларга нисбатан кучлилиги, миллий онг, дунёқарашни улар таъсиридан ҳимоя қилиши ва миллий манфаатларни тараннум этишда ҳамда унинг амалиётда намоён бўлишини таъминлай билишдаги катта салоҳияти назарда тутилади [9].

Ўзбекистоннинг миллий манфаатларининг ғоявий-мафкуравий хавфсизлигини таъминлаш, уларни ҳар хил мафкуравий таҳдид, хавф-хатар ва тажовузларнинг олдини олиш воситаси эканлиги қуйидагилар билан ифодаланади.

1. Миллий онг, дунёқараш, руҳият ва қалбда миллий ғоявий-мафкуравий хавфсизликни таъминлаш миллат вакилларида миллатни асраш ва ривожлантиришнинг асосий шarti эканлиги англаб етилмас экан, унга эришиб бўлмайди.

2. Миллий ғоявий — мафкура қарор топмаган жойда сиёсий беқарорлик юзага келади. Уруш келиб чиқади, бунга, асло, йўл қўйиб бўлмайди.

3. Миллий ғоявий-мафкуравий онги шаклланмаган, қашшоқ миллатда ўз ватанини ҳимоя қилишга куч-

қудрат етмайди. Бундай миллат вакиллари ўз ватанига хоинлик қилишдан ҳам қайтмайди. Унга ҳамма жой ватандай кўринаверади, ўз манфаатини ҳамма қадриятлардан устун қўйиб яшайдиган беватан инсонлардир.

4. Ватанини ҳар қандай ёвуз кучлардан ҳимоя қилиш, унинг чегаралари мустаҳкам бўлишига ўз ҳиссасини қўшишга интилувчи инсонларда миллий ғоявий-мафкуравий онги кучли бўлиши керак.

Бугун дунёдаги тараққий қилган мамлакатларнинг жаҳондаги турли мамлакатлардаги юксак интеллектуал салоҳиятли олимлар ва мутахассисларни ўғирлаши анъанага айланган. Улар бу фаолиятлари билан, бир томондан, ана шундай кадрларни тайёрлашга кетадиган маблағ ва вақтни тежашга эришиб, тайёр олим ва мутахассисларни қўлга киритмоқдалар; иккинчи томондан, мамлакатларни интеллектуал жиҳатдан заифлаштиришга ва охир-оқибатда ўзларига қарам қилишга интилоқдалар.

Бундай шароитда юксак маънавиятга, ўз миллати ва Ватанини севиш руҳиятига эга бўлган инсонлар моддий бойлик эвазига ўзга мамлакатларга кетишдан ўзларини тиядирлар. Шу маънода қандай бўлишдан қатъи назар, ўз интеллектуаллар маънавий юксаклигини таъминлаш миллий тараққиётнинг зарурий шarti бўлиб қолмоқда [10].

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, конституциявий хавфсизликни таъминлаш жамият маънавий ҳаётида бўшлиқ пайдо бўлишининг олдини олиш, ўзининг пировард мақсадларига мос ва унга хизмат қиладиган қонунлар устуворлиги тизимини шакллантириш, уни муттасил мустаҳкамлаб бориш, фуқароларда ҳуқуқий маданият иммунитетни ошириш орқали зоҳир бўлади.

Шу тариқа, Ўзбекистоннинг миллий манфаатларини мафкуравий жиҳатдан хавфсизлигини таъминлашда аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш учун фуқаролар онгида «Янги Ўзбекистон — янгича дунёқарашни» шакллантириш жараёнида: биринчидан, «Жамиятда қонунга ҳурмат руҳини қарор топтириш — демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг гаровидир!» деган ҳаётний ғояни мустаҳкамлаш; иккинчидан, шахсий манфаатлар ҳамда жамият манфаатлари ўртасидаги мувозанатни сақлаш ғояларини тарғиб қилиш; учинчидан, ёшлар онгига ҳуқуқ ва бурч, ҳалоллик ва поклик тушунчаларини ўзида мужассамлаштирган миллий мафкуравий тамойилларини сингдириб бориш; тўртинчидан, аҳоли ўртасида миллий манфаатларнинг мафкуравий хавфсизлигини таъминлаш бўйича ҳуқуқий-маърифий тадбирларни халқимиз тарихи, дини, миллий қадриятларини ўргатиш билан уйғун ҳолда ташкил қилиш; бешинчидан, миллий манфаатларимизнинг мафкуравий хавфсизлигини таъминлашда жамиятда ҳуқуқий-мафкуравий онг ва ҳуқуқий маданиятни оширишга доир тадбирларни ташкил этишда ҳуқуқий тарғиботнинг инновацион усулларидан кенг фойдаланиш, шу жумладан, веб-технологияларни қўллашни кенгайтириш кабиларга диққат эътиборни қаратиш зарур бўлади.

Мамлакатимизнинг миллий манфаатларининг мафкуравий хавфсизлигини таъминлаш илмий асосланган ижтимоий сиёсатга, ҳуқуқий маданиятга, жамиятнинг маънавий етуқлиги ва демократиялашувига узвий равишда амалга ошириладиган ғоявий-мафкуравий тарбияга таянади. Жамият, давлат ва шахсларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини юксалтириш асосида миллий мафкуравий хавфсизлигини таъминлаш — давлат сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 январь, ПФ-5618-сонли «Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони // (Қонун ҳужжатлари

маълумотлари миллий базаси, 10.01.2019 й., 06/19/5618/2452-сон, 11.12.2019 й., 06/19/5892/4134-сон; 09.10.2020 й., 07/20/4857/1357-сон; 17.03.2021 й., 06/21/6188/0216-сон)

2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови// Унинг ўзи. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1 жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон" НМИУ, 2017.
3. Мирзиёев Ш.М. Демократик ислохотларни чуқурлаштириш, барқарор ривожланишини таъминлаш – халқимиз учун муносиб ҳаёт даражасини яратишнинг кафолатидир // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1 жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон" НМИУ, 2017.
4. Маматов Х. Ҳуқуқий маданият ва Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг шаклланиш муаммолари. – Тошкент: Адолат, 2009.
5. Мирзиёев Ш.М. Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлатгина юксак тараққиётга эришади // Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон" НМИУ, 2020.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 24 январь 2020 йил // Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон" НМИУ, 2020.
7. Муҳаммадиев Н.Э. Ўзбек халқининг миллий ғоя ва мафқураси. – Тошкент: Тошкент ПТИ, 2018.
8. Отамурадов С. Глобаллашув: миллатни асраш масъулияти. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.
9. Ўзбекистон республикаси Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019.
10. Отамурадов С. Глобаллашув ва миллий-маънавий хавфсизлик. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013.